



ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин
ЧЕМЕРИС

ТРАГЕДІЯ
ГЕТЬМАНА
МАЗЕПИ

CF FOLIO

Історія України в романах

Валентин Чемерис

Трагедія гетьмана Мазепи

«Фолио»

2015

ББК 84(4УКР)6

Чемерис В. Л.

Трагедія гетьмана Мазепи / В. Л. Чемерис — «Фолио»,
2015 — (Історія України в романах)

У новому романі В. Чемериса описуються ті часи, коли європейці називали Україну – з подивом і пошаною – країною гордих козаків, а гетьмана Мазепу – їхнім вождем. Ця людина – одна із найцікавіших знакових постатей української історії. Борець за інтереси України, майстер дипломатичних ігор, він поставив на карту все і програв найголовнішу гру свого життя та помер на чужині. А ще ця книжка про романтичні пригоди Мазепи, улюбленця жіноцтва і чи не єдиного справді обдарованого поета і музиканта серед українських гетьманів, про його кохану – юну Мотрю (Мотрононьку) Кочубей, яку він називав «моя остання любов, але перша справжня».

ББК 84(4УКР)6

© Чемерис В. Л., 2015

© Фолио, 2015

Содержание

Пролог	6
Частина перша	13
І такої чарівної ночі забевкав у Батурині дзвін...	13
«Иван Мазепа: человек со множеством лиц»	31
І показує булавою на Москву...	33
Частина друга	59
...і будуть страчені «отсеченієм глав їхніх зміїних»	59
Кінець ознакомительного фрагмента.	65

Валентин Лукич Чемерис

Трагедія гетьмана Мазепи

Роман-есе

У ті далекі вже часи європейці називали Україну – з подивом і пошанівком – країною гордих козаків, а його – її вождем.

Так, так, це про нього роман, про гетьмана Івана Мазепу. Про його життя та «романтично-любовні» пригоди в молодості, коли він, якщо вірити все тим же європейцям, був видатним козацьким донжуаном Східної Європи, який буцімто обворожив чи не всіх жінок Польщі та України; про його незвичайну любов, що так вразила тодішній світ, і, звичайно ж, про юну Мотрю (Мотрононьку) Кочубей...

Це, зрештою, твір про головний подвиг його життя – боротьбу за волю і кращу долю України, про його трагічний фінал на чужині... Він іноді підписувався: «Іван, вибраний Гетьман і Кавалер, рукою власною». І цього було досить. Недарма ж тоді і в пізніші часи казали: від Богдана до Івана не було у нас гетьмана.

І ось він є.

І нині теж є. Як символ свободи і нескореності. І як би гетьмана Мазепу сьогодні не обзивали вороги України, справа його життя перемогла – незалежна Україна нарешті постала. Але завжди з нами буде його заклик:

Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горької муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагів, нуте бити!
Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умірте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава
Же през шаблю маєм права!

Пролог

Ловелас? Козацький Донжуан? Але колись він стане в пригоді батьківщині

Це він, гетьман Іван Мазепа на сьомому десятку бурхливо прожитих літ так писав Мотрі Кочубей, дівчиці шістнадцяти літ віку:

«Щасливі мої письма, що в рученьках твоїх бувають, нежелі мої бідні очі, що тебе не оглядають».

Що говорити – умів гетьман ввернути. Чи таким уже був велелюбним, чи вдався романтиком та ще й поетом на додачу (а вони, поети, всі не від світу цього), перед яким не могла встояти будь-яка представниця прекрасної половини роду людського – гм-гм...

Це їй, Мотрі Кочубей, сивий гетьман, як закоханий юнак, записочки передавав, а в них таке писав, таке, що в Мотрі посилено билось серденько і голова кругом ішла. І наче про неї через віки напише Поет¹: «Білолиця, кароока і станом висока / У жупані; кругом пані, і спереду й збоку».

Гм... Вона й була, незважаючи на юний вік, а, може, дякуючи йому, і справді зваблива. І спереду, і збоку, і...

І з усіх боків, як не глянь. Ще процитуємо Поета, який хоч і не жив у ті часи, а наче про неї писав: «А глянь лиш гарно кругом себе, – і раю кращого не треба».

Бо в тому раю був він (можливо, тому рай був, що в ньому був він), сивий гетьман...

Це їй він клявся:

«Моя кохана Мотренька, ти моя остання любов, але перша справжня».

І Мотренька вже танула, як паморозь на весняному сонечку.

Ловелас (загляньмо до тлумачного словника рідної мови) – спокусник, зальотник, баламут, який тільки те й робить, що ловеласничає, себто упадає за ким-небудь (за ким – не має значення, аби предмет той був у спідниці).

А на ловця, як відомо, і звір біжить. А ловецьку сурму йому, зальотнику, заміняє мова його – зваблива і... цнотлива.

От він і займається ловитвою – зальотник-залицяльник, джигун, лабузник, що тільки те й робить, що лицяється-женихається; спокусник звабно-звабливий, перелесник солодкоголосий, баламут, що все туманить...

Чи був він ловеласом, що його так прозвано, особливо в Європі тих і пізніших часів? У різних джерелах говориться про буцімто велику кількість коханок гетьмана, в більшості своїй це були, запевняють джерела, яким можна вірити й не вірити, – заміжні дами. (А якщо це так, у гетьмана, можливо, були й позашлюбні діти, тільки носили вони інші прізвища, тож і залишилися для історії невідомими.)

Часто ще пишуть: гетьман спокусив юну Мотрю. Пишуть, забуваючи (чи вдаючи, що не знають головного): гетьман домагався руки дівчини, яка відповіла йому взаємністю, – то який же тут блуд.

Вона багнула вийти за нього заміж. Кажуть, зрозуміти це не важко: Іван Степанович був для неї уособленням мудрості, шанованою всіма людиною... Хоча для дівчат та для любові цього явно замало. Правда, гетьман міг зачарувати будь-кого своїми речами, розумом, своєю освіченістю – але й цього мало для виникнення любові. То що було головним для Мотрі, коли вона закохалася в немолодого вже гетьмана, та ще й свого хрещеного?

Гетьман І. Мазепа овдовів року 1702-го. На вдівстві невеселому побув два роки, а тоді...

¹ Т. Г. Шевченко.

А тоді раптом і посватався до молодшої доньки генерального судді і свого давнього приятеля, ба навіть кума, Василя Леонтійовича Кочубея... Так, так, до неї, до Мотрі шістнадцяти літ, яка ще тільки-но, як троянда, почала розквітати з пуп'янка. Звідтоді і на все життя, що в гетьмана ще лишалося, вона стала для нього Мотрононькою.

Гм... Вона й до кінця життя була для нього такою – Мотрононькою, чорнобровою вродливицею, наче й не від світу цього, земна і в той же час неземна, богиня і просто... Просто дівчина. Файна, як десь в Україні кажуть.

Була тією, про яку Олександр Пушкін писав, що

... в Полтаве нет
Красавицы, Марии равной.
Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеянный в тени дубравной.
Как тополь киевских высот,
Она стройна. Ее движенья
То лебедя пустынных вод
Напоминают плавный ход,
То лани быстрые стремленья.
Как пена, грудь ее бела,
Вокруг высокого чела,
Как тучи, локоны чернеют.
Звездой блестят ее глаза;
Ее уста, как роза, рдеют ².

А щодо Мазепи, то він у Пушкіна «стар. / Он удручен годами, / Войной, заботами, трудами; / Но чувства в нем кипят, и вновь / Мазепа ведает любовь...»

Іван Степанович не ловелас, як і досі про нього розпускають чутки, Іван Степанович офіційно попросив руки Мотрі у її батьків, але йому було рішуче й безповоротно відмовлено.

На тій підставі, що шлюб між хрещеним батьком, яким для Мотрі був Мазепа, і хрещеницею немислимий – за церковними законами. Це так, немислимий. За церковними законами, але Мазепа міг би дістати дозвіл у Церкви, якби була згода батьків його коханої.

Міг би, адже були випадки в історії, коли для високопоставлених осіб робилися Церквою винятки, міг би, але...

Але не став домагатися того винятку для себе – батьки Мотрі були рішуче проти, і тут уже й Церква була б безсилою. Цьому причин багато, але головна, як гадають історики, – жіночі ревності. Буцімто, Мазепа – було таке чи не було, хто тепер достеменно скаже? – чи не в молодості упадав за матір'ю Мотрі, тоді ще незаміжньою дівчиною, дочкою козацького полковника Любою, але... Але вона віддала перевагу іншому – потомку кримського бея, який приїхав в Україну в XVI столітті, Василеві Кочубею.

Ніколи не думала, що так схибить і попаде пальцем у небо – з юних літ ніхто не міг обхітрувати її, така вдалася, а тут... За якогось напівтатарина-напівукраїнця побігла, спокусилась, що він – бей, думала, ледь чи не на трон її возведе – дурепа!

Таких – у кого в роду один турок чи татарин, а другий – українець – називали тумою. Козак-тума. Звідси й пішло: любов, як тума, хоч кого зведе з ума. І її, мабуть, звів з глузду цей

² Про ту «грешную деву», якій у Полтаві, за словами Пушкіна, буцімто немає рівних... При всій повазі й навіть любові до Мотрони Кочубей автор мусить не погодитися з Олександром Сергійовичем: Полтава здавна славилася красунями. І тоді, і тепер. Бо найкращі дівчата в Україні – полтавки. Такий це незвичний край! І це кажу вам я, полтавець з діда-прадіда.

татарський чи турецький нащадок Кочубей – проміняла на нього здуру Мазепу! Та що тепер... Минулого не вернеш. Як кажуть, що з воза впало, те пропало...

І Люба – а вона була гордо-пихатою – все життя не могла пробачити собі, що дала маху і вибрала не того. А тому, запевняють, і зривала злість на чоловікові, хоч він у цій історії був ні при чім. Чи не тому Люба принижувала дочку – особливо в присутності батька, називаючи Мотрю «блудницею» та «гетьманською наложницею»... Хоч такою дочка її ніколи не була. Це знала й сама мати, але треба ж було на комусь зігнати злість за свою промашку в молодості – була б вона, коли б не промахнулася, нині гетьманшею, а так... Всього лише суддиха. Чортзна-що! ³

І ще дослідники відзначають: історія останньої любові Мазепи і юної Мотрі значно зворушливіша і цнотливіша за ту, що описана в Пушкіна (у нього Мотря чомусь виступає під ім'ям Марії). А все тому, що гетьман мав Божий дар зачаровувати і завжди – при потребі – цим даром користувався. І це не тільки визнають – додають історики, а й ставлять йому в провину вороги – а їх у Мазепи було чимало! Та й нині ще предосить! Навіть в Україні, не кажучи про Росію. І все ж сліди його шарму можна простежити і в нас, і в Європі на протязі не одного століття. Так чи інак, а під його зачарування потрапляли не лише жінки, а й навіть такі мужі, як Вольтер, Байрон, той самий Пушкін, Чайковський. Та й не треба забувати, що за Мазепи Україна нарешті хоч на якийсь час зітхнула спокійно, адже Іван Степанович втілював у життя досить розумну економічну політику. І що дивно – не повірите – не крав. А ось десятки збудованих Мазепою храмів та церков стоять і нині, – але жодної резиденції чи заміської вілли. Іноземці захоплено писали: Мазепа підтримував розвиток наук, відновив Київську академію і збагатив – за власний кошт – її бібліотеку рідкісними творами, він побудував стільки святинь, а його... Його щороку проклинають у першу неділю Великого посту... Мазепа – освічена і гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного народу... Так писали європейці.

І хто знає, як би повернула муза історії, пані Клію, якби Іван Мазепа на шістдесятп'ятому році свого многотрудного життя не закохався в шістнадцятирічну доньку друга-приятеля Василя Кочубея Мотрю. Якби красуня не відповіла йому взаємністю, то жінколюб Мазепа женився б швидше всього на якій-небудь багатій полячці чи українці і заспокоївся б, ставши, може, й зразковим сім'янином: чоловіком-мужем і батьком для своїх дітей, які тоді в нього неодмінно народилися б. Але Мотря, хоч і мала багато женихів – а до неї сваталися і з України, і з Росії, – та віддала перевагу сивому гетьману, який до всього ще й був її хрещеним батьком... І цим «покрыв семью свою позором, забыл и небо, и закон...» Мотря назавжди увійшла в історію, хвилюючи людей з різних сторіч та епох. І навіть з різних країн Європи, де стільки вже написали про неї та її любов до гетьмана Мазепи. Чи про гетьмана Мазепу та його любов до неї. А не відмов вона йому, коли б усе склалося, як і гадалося, і вони стали б подружжям, можливо, й сама історія пішла б тоді іншим шляхом...

«Ім'я Івана Степановича Мазепи, гетьмана Лівобережної України з 1687 до 1709 р., на довгі роки увійшло до анналів не лише української, але й світової історії. І якщо для одних воно стало символом свободи і нескореності, то для інших до цього часу асоціюється з підступністю, зрадництвом і навіть своєрідним донжуанством. І хоча «зрадництво» гетьмана російському цареві Петру I можна охарактеризувати лише як умотивований перехід володаря України з-під протекції одного монарха (який не виконав своїх зобов'язань перед ним) до протекції іншого – шведського короля Карла XII Густава, тим не менш, боротьба за відновлення доброго імені видатного діяча нашої історії триває й донині. Адже в багатьох західноєвропейських країнах – Австрії, Німеччині, Франції, Голландії, Англії – при згадці про Мазепу, в уяві освіченої людини

³ Існує й інша, архіоригінальна (хоча в принципі й життєва, адже в житті все трапляється) точка зору: Мотря була... дочкою Мазепи, бо за її матір'ю він – був гріх – упав у молодості. А відтак... Ні, ні, не будемо далі фантазувати. Але це мовби пояснює, чому Любов Кочубей була так рішуче налаштована проти шлюбу гетьмана з її дочкою...

відразу ж постане образ такого собі ловеласа. Чому так трапилося? Звідки бере свій початок легенда про гетьмана Івана Мазепу як східноєвропейського козацького Донжуана?» (Вільна цитата з кн. «100 великих постатей і подій козацької України». – Київ, 2008.)

Але хоч би що там було, попри вже хриплий вереск «зрадник, зрадник» (ума, коли його нема, крикунам не вставиш) гетьман Мазепа належить не лише Україні, а й світовій історії.

Бо як і перше він – символ свободи. І в Європі теж.

У нас – «зрадник». Принаймні ще й досі знаходяться такі, що обзивають і лають Івана Степановича – інтелігенти! – чи не останніми словесами, на які вони здатні. Обзивають гетьмана зрадником за те, що він, бачте, посмів тоді підняти боротьбу за волю України. Намагався вирвати її з імперського ярма Росії. А малоросам з імперського ярма вириватися – зась!

Ось один із зразків такої лайки, взятий з Інтернету (його ще називають сміттєзвалищем) влітку 2013 року і що видається за жанр художнього твору сатиричного спрямування – «памфлетон».

«Политическая партия “Наша Украина” (жива, курилка!) призывает поставить памятник Мазепе в Полтаве. Тем более что памятник уже изготовлен на творческо-производственном объединении “Художник” в городе Киеве. А что, резон немалый – не пропадать же добру... И чтобы непременно в Полтаве!

Идея, что и говорит, смелая, породившая в свое время целую серию анекдотов. Но в призыве “Нашей Украины” чудо как хорошо обоснование, выводящее на понятие “Мазепа – герой”. Я просто глазам своим не поверил! Оказывается, Мазепа – это Джордж Вашингтон, Симон Боливар и Богдан Хмельницкий в одном историческом обличье... Вот вам и образчик изумительной логики: “Джордж Вашингтон, первый президент Соединенных Штатов Америки, который “предал” Великобританию, возглавив армию колонистов в войне за независимость в Северной Америке; Симон Боливар, руководитель борьбы народов Южной Америки (Венесуэлы, Колумбии, Перу) за независимость от испанского господства. В конечном итоге, и Богдан Хмельницкий, который возглавил Освободительную войну украинского народа 1648–1654 годов, тоже “предал” Речь Посполиту...”

То есть Мазепа никакой не предатель, а герой, стратег, настоящий борец за свободу украинской нации. Ой ли, лукавые вы наши?! Обратимся к смысловому первоисточнику слова “герой”. В этическом понимании герой – это человек, совершающий акт самопожертвования ради общего блага. В философии “герой” трактуется как воплощение национального духа. Следовательно, нам хотят подsunуть “воплощение национального духа”?! Очень кратко рассмотрим это “воплощение”, которое пыталось, судя по обращению “НУ”, “освободить свой народ от социального и национального порабощения”.

Вот голые факты из жизни “освободителя”. “Мазепа был одним из богатейших людей не только Малороссии, но и России, владельцем 19 654 дворов в Украине и 4117 дворов (всего порядка 100 000 душ) на юге России”. Сто тысяч душ – это крепостные! Очевидно, Мазепа таким хитрым образом спасал земляков от социального и национального порабощения. Кстати, перебегая к шведам, он не забыл прихватить с собой гетманскую (считай, государственную) казну. Ну, чисто автоматически, по привычке. Николай Костомаров, едва ли не первый историк того территориального пространства, которое сейчас называют Украиной, так поведал о Мазепе (далі йде негатив. – В. Ч.).

...И еще один “нравственный” штрих: в 1704 году престарелый Мазепа совратил дочь Кочубея Матрену, которой он был крестным отцом. А 15 июля 1708 года в селе Борщаговка под Белой Церковью, где стоял лагерь Мазепы, Кочубею (куму Мазепы) и полковнику Искре отрубили головы. За то, что они донесли Петру о готовящейся измене. Предсмертный допрос, кстати, проводил Орлик, тот самый “демократ”, автор якобы “самой первой в Европе конституции”.

И наконец, последний штрих к портрету “борца за свободу украинской нации”. Свидетельствует Густав Адлерфельд, камергер Карла XII, о том самом соглашении, ради которого Мазепа перебежал к шведам: “Вся Украина, включая княжества Северское, Киевское, Черниговское и Смоленское, должна вернуться под владычество Польши и оставаться под ее Коронной, за что Мазепа награждается титулом князя и получает Витебское и Полоцкое воеводства с теми же правами, которые имеет Герцог Курляндский в своей земле”. Вашингтон с Боливаром отдыхают в теничке, поскольку “нормальные герои всегда идут в обход”.

Вспоминая всех “героев”, возведенных в это звание господином Ющенко, можно отметить только одну поразительную схожесть – все они классические предатели земли своей ради шкуры своей. И это в принципе нормальная трактовка для ярых приспособленцев, в одночасье превратившихся из правоверных коммунистов в яростных националистов. Поэтому понятия “герой, героизм” они и ставят с ног на голову, дабы себя, любимых, слегка “почистить”.

Следуя такой уже сложившейся традиции, будет логично и памятник в Полтаве поставить головой вниз, ногами вверх. И правда истории будет соблюдена, и поток туристов обеспечен!» (Писано анонімно.)

Немає місця цитувати це повністю. Подібних «памфлетонів» нині стільки розвелось в Україні, що для них і паперу не вистачить. До всього ж подібні «памфлетоністи» почуваються нині в Україні, пардон, «на територіальному просторі, що його нині називають Україною», як у краю неполоханих звірюк.

І ніхто їх не полохає – свобода, демократія! І «памфлетоністи», сповзаючи з сатири та гумору на позиції баби Параски, яка банітується з бабою Палажкою, пишуть і пишуть. Здебільшого в дусі «Катехізису» недоучки-студента Нечаєва: «мета виправдовує засоби». Подібну програму Нечаєва колись К. Маркс та Ф. Енгельс назвали «казарменим комунізмом». У нашому – клінічному! – випадку це – казармений російсько-імперський шовінізм, переповнений жовчю та зневагою і ненавистю до українців, які, бачте, посміли боротися за свою свободу і вирватися з російського ярма та називають того, хто колись першим розпочав цю боротьбу, героєм.

Не вельми почесна робота – писати на рівні туалетного плінтуса, але «памфлетоністам» діватися нікуди – треба відробляти отримані аванси, видані за очорнення національних героїв України, які боролися – і борються – за незалежність своєї Батьківщини.

Не відстають від таких «памфлетоністів» і «святі отці» Руської православної церкви (звичайно ж, Московського патріархату).

Двоє століть – ба навіть більше – щороку, в першу неділю Великоднього посту в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали, проклинали й проклинали Івана Мазепу, проголошуючи йому анафему. Та й після того як російське самодержавство почало в бозі, в радянський період це ім’я якщо й згадували, то лише з образливо-лайливими епітетами, тож образ гетьмана змальовувався виключно лише чорними фарбами. Та й факти його життя підбиралися і подавалися здебільшого тенденційно перекрученими, у невідгідному світлі.

Але коли в незалежній Україні почали передруковувати книги, статті та інші публікації про Івана Мазепу істинного (вони вільно виходили за кордоном, де їх не могла заборонити всемогутня тоді радянська цензура), то що за незвичайна особистість українського гетьмана нарешті постала й перед нами, українцями!

І виявилось, що це ніякий не «зрадник», а незвичайна, унікальна людина. Наполеглива в своєму стремлінні вибороти Україні волю. І ще в особі Івана Мазепи переплелися романтичні пригоди, драматизм долі, трагізм епохи. І – любов. Та любов, що, за словами українського поета, приходиться лише раз на тисячу літ.

А якої думки про Івана Мазепу був славетний отаман Запорозької Січі Іван Сірко?

Іван Мазепа, у часи Сірка ще молодий і, як казали, голінний (бравий, завзятий, охочий до чого-небудь, можливо, й до авантюри, як тлумачиться це симпатичне слівце), десь починаючи з 1669 року, був на службі в гетьмана П. Дорошенка.

У чині генерального осавула числився дорадником, порученцем і навіть приятелем гетьмана, який з будь-ким не водився. Як такий, що «гарно тямив балакати» (риторику ж бо вивчав), часто виконував важливі міжнародні (десять мов знав!) та дипломатичні доручення. Був – і не раз – посередником у переговорах з турецьким султаном, кримським ханом, польським королем, московським царем.

Якось під час однієї з таких поїздки до Криму (звідти він мав вирушити ще й до Туреччини), коли гетьманського посланця супроводжував турецький загін – Мазепа з татарами потрапив у засідку на якомусь там шляху. Турків козаки ще в сутичці нападу порубали, а Дорошенкового посланця схопили – та він і спротиву не чинив, свої ж бо козаки.

Але козаки, не довго думаючи-гадаючи, засудили його до смерті – за те, що «лишався з басурманами». (Дипломатичний ранг Мазепи їм абсолютно нічого не говорив, та вони й слухати нічого не хотіли: з татарами злигався – смерть йому! Амба!)

Мазепа попросив слова перед стратою – його збиралися повісити на якійсь там гілляці.

– Гм, – гмикнули козаки, – хай говорить, послухаємо, чи він хоч уміє язиком орудувати.

Мазепа й заговорив...

Кошовий отаман Сірко був вражений мудрою красномовністю полоняника, подумав, вуса покрутив і, зрештою, присуд виніс:

– Не вбивайте його. Може, колись він стане в пригоді Батьківщині.

Кошовий як у воду дивився.

А ловелас... Козацький донжуан...

Гм... Мазепа був і таким, з пісні, як кажуть, слова не викинеш – козацьким донжуаном, як його в Європі охрестили.

Що ж, і жінок, братове, треба любити, бо як же чоловікові без них, га? Як і без любові (тут мимовільно і ловеласом будеш, і донжуаном). А все інше починається потім, після любові. Чи разом з нею. А любов нам дарують – відкриття, правда, небозна-яке – тільки жінки.

Правий був і Олександр Сергійович Пушкін, коли писав про любов Мазепи.

Хоча... В одного з авторів, який писав про гетьмана, прохопився насамкінець гіркий абзац:

«Шкода тільки, що через справжнє кохання, в якому нічого легковажного не було, згодом зробили з національного героя України такого собі ласого до дівчат стариганя».

Не відаю, як щодо інших, а я особисто спочатку пізнав Мазепу – за історичними джерелами, звісно, – лише як гетьмана, політика, державотворця, який хотів створити незалежну Україну, а ось як людину, якій ніщо людське не було чужим, я Мазепу спізнав, лише дізнавшись про його любов до Мотрі Кочубеївни. І він мені став близькішим і зрозумілішим, щоб не сказати, живим.

У 1818 році знаменитий англійський поет Джордж Байрон напише одну з найвідоміших своїх поем під назвою «Мазепа». Вона неодноразово перевидавалася різними європейськими мовами.

Ще б пак!

Поема так поетично-яскраво й романтично подала «любовну трагедію» українського гетьмана, що всі були в захопленні. Вона стала поштовхом до написання поем, присвячених гетьману, іншими поетами, серед найвідоміших – «Мазепа» Віктора Гюго (1829), «Полтава» Олександра Пушкіна (1829), «Мазепа» Юліуша Словацького (1839). Романтичний сюжет надихнув до написання симфонічних опер під однойменною назвою «Мазепа» геніальних композиторів Ференца Ліста та Петра Чайковського.

У Джорджа Байрона Мазепа, підсумовуючи своє життя і «подвиги» на любовній ниві, трохи з сумом зізнається на прощання:

...Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабкість цю солодку
Не відчували – так я чув...
Ну що ж! То я скінчу коротку
Свою поему мук і втіх...

І трудно збагнути, чого було більше в справжній його любові: мук чи втіх?
Але одне ясно-ясненько: Мазепа кохав і коханим був...
А щодо мук і втіх, то вони будуть – якщо любов справжня...

Частина перша

І такої чарівної ночі забевкав у Батурині дзвін...

*Як я чув... гетьман Мазепа, поза іншими своїми чеснотами,
приваблює легко до себе своїм чаром жінок, як хоче.
Із донесення французького посла месьє Бонака.*

*Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари!
Із кредо пані Кочубеїхи, що його вона затято дотримувалася в
історії, про яку й піде мова у цій повісті.*

Однієї чудової, просто-таки чарівної травневої ночі, коли так і хотілося захоплено процитувати Миколу Васильовича Гоголя, – пам'ятаєте: «Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося...» Ну і так далі, і так далі; так ось, такої чарівної травневої ночі... Ні, чорт забирай, це була саме та ніч, про яку пізніше, через сто з лишком років, зачаровано писатиме Михайло Петрович Старицький:

Ніч яка місячна, зоряна, ясная,
Видно, хоч голки збирай!
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Чи Олександра Сергійовича Пушкіна хутчій процитувати класичні рядки:

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух. Чуть трепещут
Сребристых тополей листы.
Луна спокойно с высоты...

І так далі... (Любителі української – незвичайної! – ночі можуть самі прочитати поему Пушкіна «Полтава», про яку в нас ще буде мова.)

А щодо згаданих у Пушкіна тополь, то... Ні, ні, це просто необхідно вам розповісти, бодай і у вигляді вставної новели. Так ось... В Україні росте одинадцять видів тополь. Наприклад, тополя тремтяча, або осика, тополя чорна, або осокір, тополя біла, тополя пірамідальна, тополя дельтолиста, або канадська, тополя бальзамічна, тополя сірувата – гібрид білої і тремтячої...

Уявити Україну без тополі аж ніяк не можна. Це міфічний образ-тотем давніх слов'ян, а з XIV століття – українців, персонаж фольклору, символ сумної дівчини.

Наприкінці весни в Україні неодмінно влаштовувалося пишне свято Тополі. У селі обирали найвродливішу струнку дівчиноньку, якій зв'язували над головою руки. Потім їх прикрашали різнобарвними стрічками, хустками, намистом тощо. Дівчину водили селом, полем, лугом, співаючи ритуальних пісень:

Стояла тополя край чистого поля,
Стій, тополенько, стій, не розвивайся,
Буйному вітроньку не піддавайся...

Тополя вважалася сакральним, священним деревом, і рубали її лише для жертвних вогнищ. В українському фольклорі це символ засмученої безталанної дівчини. Висаджувалися тополі здебільшого на узбіччях доріг, біля господи, тож українську хату, як і село, без неї не уявити. В поемі Т. Шевченка «Тополя» – персоніфікований образ тополі-дівчини, яка так і не дочекалася коханого.

Таку пісню чорноброва
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.

Андрій Малишко переосмислив народнопоетичні символи тополі. В його поезії вона уособлює рідну землю, її багатостраждальну історію

Україно моя, далі, грозами свіжо пропахлі,
Польова моя мрійнице. Крапля у сонці з весла.
Я віддам свою кров, свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожегу ти встала, тополею в небо зросла.

Так ось такої чарівної травневої ночі числа десь так двадцять п'ятого, року 1704-го, коли в Батурині квітли вишні, неймовірно тьохкали-лящали соловейки й тріщали перелази (чи козаки до дівчат через ті перелази стрибали, чи навпаки, дівчата до козаків – хто їх розбере), близько півночі, як у небі над Батурином піднявся і золотим сяйвом спалахнув місяць уповні, отоді зненацька над Батурином тривожно, як на сполох – так воно, вочевидь, і було, – раптом бевкнув дзвін.

Властиво, не бевкнув, а хтось на дзвіниці вдарив у набат: бим-бим-бим!..

Але народ, почувши дзвін генерального судді, сипонув на вулиці, вертячись та озираючись навсібіч: де біда? Де лихо?

Чого він бевкає, як несамовитий? Чого народ баламутить?!

А ніч яка була, яка ніч! Так і хотілося ще і ще цитувати славетного сорочинця: «Божественна ніч! Чарівлива ніч!.. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте.

А на душі і безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйками виникають у її глибині.

Божественна ніч! Чарівлива ніч!.. Пісні заспівують скрізь тихо. Благочестиві люди вже сплять...»

Але в Батурині такої ночі вже не спали – ні благочестиві, ні які інші люди. І підняв їх набат із дзвіниці домашньої церковки пана генерального судді Кочубея. Церковний дзвін – приналежність деяких релігійних культів: християнства, синтоїзму (синто японською – шлях богів) та інших. Використовують у православних і католицьких релігіях головню для ритуального оповіщення вірян про церковні служби. (Яка служба опівночі?) А звичай дзвонити у дзвони зародився ще в древніх культурах – шум-гам та гучне бевкання вважалися магічними, що відлякують нечисту силу, злих духів, чортів та іншу нечисть. Але яка нечисть напала на садибу пана генерального судді, що її доводиться відганяти дзвонами?

А набат не вгавав. То, може, правий був той самий Гоголь: мордуються люди. А чого? З якої лихої причини?

Якесь птаство, що за звичкою влаштувалося під крівлею дзвіниці тихо-мирно переночувати, як то траплялося раніше не раз, цього разу змушене було фуркнути навсібіч. А глухий дзвонар Микита Голуб (того й глухий, що все життя своє бевкає у дзвін), вже не чуючи дзвону, калатав і калатав: чи на пожежу, чи на яку біду, не інакше, як чортів розганяючи, що тієї ночі напали на обійстя пана генерального судді, чи православний люд згукуючи, чи, зрештою, застерігав мешканців про напад на місто кочових людоловів, як то в тих краях раніше траплялося не раз...

Бовкання неслося з боку урочища Чорна Річка (це за межами міської фортеці), де в ті часи знаходився (та він і нині там, правда, вже дещо переобладнаний) мурований будинок – резиденція генерального судді. Там на першому поверсі містилися тоді судові приміщення, а в двокамерному підвалі була в'язниця, звана ще хурдигою.

У 1700 році будинок із 130 десятинами землі став власністю пана генерального судді Василя Кочубея.

Поблизу тієї кам'яниці в садибі Кочубея, крім численних дворових та господарських будівель, посеред чималого парку із старими деревами – коли по весні вкривалися буйноквітцями розкішні липи – а старі липи квітли щовесни мовби востаннє, – рої бджіл вилися над ними, і тоді все навколо пахло медом (який-небудь дотепник нюхнувши тих пахошів, бувало, вверне: пахнуть, мовляв, медом, як і речі пана генерального судді), і де був чималий став, створений на перегаченій Чорній річці (того й Чорна, що вода в ній така; буцімто в тому урочищі колись розбійники чатували на мандрівників – людей убивали, а в річці, в її ковбанях добро награвоване ховали – от вода й почорніла, і люди стали річку Чорною звати), але, попри колір, вода в річці місячної ночі відливала сріблом – може, навіть чорненим, і де-де на плесі чувся плескіт – вистрибували чималі коропи, що їх пан генеральний суддя так любив, звичайно ж, смажених; так ось неподалік панського будинку стояла Введенська дерев'яна церква – мідний хрест на її бані золотом відбивався у воді ставка, тож такої чарівної ночі, коли безгучно літали кажани й сюрчали-тюрюкали коники, із дзвіниці домашньої церковки пана генерального судді, раптом опівночі, як Батурин вже влігся і заходився дивитися перші сни, такі ж золоті, як і місяць над містом, на сполох тривожно забевкав набатом чималий і досить таки лункий дзвін (язикатий, казали про нього батуринці), що його городяни відразу ж розпізнавали серед інших дзвонів.

Якусь мить у вухах батуринців ще відлунював набат, а тоді – теж раптово – почувся несамовитий жіночий крик. Чи – вереск. Високий, пронизливий, неприємний, що роздирав і вуха, і душу.

Якась нещасна кричала й побивалася. І спершу невтямки було збагнути її верескотню – яке ж лихо з нею лучилося? А тоді до батуринців дійшло: нестямно кричала-вокала пані Кочубеїха, жінка взагалі ніби ж статечна, поважна, як матрона. То яке лихо прийшло до пана генерального судді, що жона його Любов Федорівна так побивається серед ночі? Та Любов Федорівна, яку пан генеральний суддя дуже кохав, у всьому їй потурав і навіть сам слухався її. «Це ти в себе, у суді генеральний старшина, а вдома під моєю орудою, ти – козачок!..» – так частенько пані Кочубеїха повчала пана Кочубея. І що таке з нею нагальне лучилося, що пані так репетує опівночі, і репетує чи не на все місто. Це тільки вона, пані Кочубеїха, могла веліти серед ночі – накіпіло в жінки чи що? – вдарити в набат, а тепер, після своєрідного музикального вступу, дала волю своїм почуттям і заодно й голосовим зв'язкам.

Біля садиби пана генерального судді у світлі місяця уповні вже зібравшись – ба збігшись, як на пожежу! – тупцювалося чимало батуринців.

Любов Федорівна, погрожуючи комусь угорі, аж у районі місяця, стисненими кулаками (пристойні в жінки кулаки, як у доброго дядька), кричала, як кажуть, від душі:

– Люди-и-и!!! Православні!!! Та що ж це коїться?! Бідство несусвітнє! Дщерь мою вночі похитив, – о, Господи, спаси й помилуй милостивий!

Хто «похитив»? Яку «дщерь»?

– А той, що при владі. Думає, як з булавою, дак йому вже й море по коліна. Дівичь уже може похитить. Але є і над ним цар – у самому Петербурзі. От він йому покаже, як дівоньок невинних серед ночі красти!

Батуринці все ще не могли збагнути. Яку дівичю?

Тож тільки в пісні співається, що якусь там Галю, Галю-роззяву викрали оті самі... Пригадуєте:

Їхали козаки
Із Дону додому,
Підманули Галю —
Забрали з собою.

Дівчині, може, клопіт, а вони ще й виспівують:

Ой ти, Галю, Галю молодая,
Підманули Галю —
Забрали з собою.
«Поїдемо з нами,
З нами, козаками,
Лучче тобі буде,
Як в рідної мами...»

Га? Ви чули про таке? Щоби в козаків-гультяїв та було лучче, як в рідної мами! Галя й повірила – дурне дівчисько, «покозакувати» їй, бачте, закортіло. А чим скінчилося? Гемонські та анахтемські козаки-гультяї повезли викрадену дівчину темними лісами, а тоді, нічого кращого не придумавши, «прив'язали Галю до сосни косами...» Назбирали хмизу й підпалили сосну. От гемонські іроди!

Сосна палає, а Галя, певно, поумнівши, кричить-промовляє:

«Ой хто в лісі чує,
Нехай той рятує,
Ой хто дочок має,
Нехай навчає...»

Та ще темненької ночі гулять не пускає... І правильно. Нічого з козаками темними ночами і лісами темними колобродить.

А більше дівчат мовби й не викрадали. Може, деінде, але не в Батурині. То чого ж пані Кочубеїха репетує, що хтось «похитив» її дочку? Хай краще вдома тримає та гуляти до козаків не пускає оту дочку, тоді й бевкати серед ночі у дзвін відпаде потреба.

Хтось, занепокоєний раптовим бовканням дзвону, бабу згадав... Оту, що якось до Батурина приперлася, ніким не кликана, не звана. Та й почала лякати люд православний, біду віщувати, лихо накликаючи:

– Спасайтесь, люди, бо лихо вам буде. Гряде до вас, вже в дорозі воно. Живе серед вас чоловік, котрий потай темної ночі пустить у дім ваш гада, і гад той вас усіх пожере, а дім ваш спопелить і в руїну його перетворить... Стережіться того лиходія! Він живе серед вас, чоловік той зовні, а в середині – диявол. Не дайте йому вас погубити!

Було й таке.

Не інакше, як лиха година занесла до Батурина ту бабу – навіщувала три короби жахів. Баба та... У батуринців тоді й волосся сторч на голові стало. А вона й щезла, баба та...

Стали батуринці гадати – хто ж вона така? З часом і забули. Дарма. Не інакше як відьма. Буцімто з Конотопа ⁴, бо там осідок відьомський та чаклунський.

А відьми, щоб ви знали – чаклунки, чародійки, чарівниці, обавниці, босоркині-потворниці – бувають родимі і вчені. Останні найбільше шкодять, бо свої знання набувають від старих чарівниць. Або й від самого чорта. Кому лихо піднесуть, а кого й застережуть від лиха. От і відьма, що в Батурин зникнула, зело вчена була. Правда, її роздивитися гаразд не встигли. Та і як її, лиху чарівницю, яка іноді й доброю буває, роздивишся, як вона на позір ні баба, ні дівка, ні жінка. А таке щось... Хоча може бути і бабою, і дівкою, і жінкою водночас. Як це їй удається? А дідько те знає! Відьми – вони на все здатні і все тямлять. Може бути така босоркиня і кралечкою, і потворою, може людиною бути, а може прибрати вигляд якоїсь тварі чи й речі із хатнього вжитку... А виявити відьму можна лише підсмажуючи молоко на сковороді. Чи поклавши на поріг розжарену підкову. Або й відварити у воді шматок сирого полотна з дев'ятьма застромленими шпильками... А найпростіше відьму так можна викрити. Спіймати її, до ніг каменюку важенню прив'язати та у воду її на глибоке й кинути... Втопиться, значить не винна, а впливе – вона, бісівка! Відьма клята... Але тоді, як вона, чортівка, з'явилася в Батурині, люди не встигли так зробити. А була вона ні баба, ні дівка, ні жінка... І краля, і потвора водночас... Та й почала пасталакати і своїм просторікуванням люд хрещений страхати. Про того чоловіка, який серед батуринців живе, та якось комусь дім відчинить і гада до нього впустить, а гад той усіх у домі тім пожере, дім спопелить і на руїну його перетворить... І всі-всі загинуть – і малі, і старі...

– Який чоловік? – встигли її запитати, а вона:

– От як гада у вашу хату впустить, так і визнаєте, який... Лихий та поганий, хоч і людської породи, а гірше біса...

Навіщувала таке, напропорчила сім кіп лиха і зникла. Як зникла? А дідько його відає як... Відьми, щоби ви знали, можуть і невидимими ставати. А ще вони можуть ходити крізь стіну та воду, крізь дерево і в землю провалюватись, і в небо злетіти... А можуть на очах у якусь кішку перевтілитись – няв-няв, і зчезла. А ще й туману можуть напускати... Або комусь на плечі – дядькові чи жінці – стриб! Перетворять такого й таку на коняку, коняка заірже і помчить геть з відьмою на собі... Ось так і в Батурині сталося. Настрала бідний люд і зникла. Наче в повітрі, анахтема, розчинилася.

А в Батурині тієї ночі дак і не спали. Та і як ти заснеш, як вона лихо наврочила...

І зникла, як її й не було, дідько б її забрав!

Отаке якось у Батурині зчинилося, всі довго про ту відьму та її віщування згадували... А може, відьми – це вже потім засумнівалися, – не було, а все те... Все те чутки-плітки, пасталакання чиєсь?...

Але як забевкав тієї ночі знагла дзвін, переполошилися: а раптом то пророкування відьми з Конотопа збувається, га? Заходилися так і сяк гадати – чого це серед ночі, як на пожежу, на біду яку, дзвін забевкав? А раптом той чоловік лихий до когось уже гада впускає?

Гадали, гадали, а коли вже до Кочубеїв збіглися – розібралися, чого це дзвін бевкає. Виявляється, пан гетьман Мазепа, ловелас ще той, викрав серед ночі доньку Василя та Люби Кочубеїв, юну Мотроньку – дівча ще, як курча. А він, як той шуліка – налетів, схопив... Де таке чувано, де таке бачено! Калавур та й годі! А ще гетьман!

От пані Кочубеїха і веліла панові Кочубею, не чекаючи ранку – а раптом тоді вже пізно буде, пан гетьман встигне «пошкодити дочер», – вдарити у дзвін у домашній церкві «на гвалт», щоби всякий дізнався про їхнє «бідство».

Чарівник він лихий, Мазепа! Змій-спокусник!!!

⁴ Недарма ж Грицько Квітка-Основ'яненко для своєї повісті – правда, це станеться пізніше, – відьму з Конотопа взяв. Так і книжку свою назвав: «Конотопська відьма».

Любов Федорівна, щораз сапаючи побільше повітря в легені – а воно в Батурині цілюще, – кричала й кричала про своє «бідство», гвалтуючи народ, а на несміливе зауваження пана Кочубея: «Тихіше, рибонько, ще люди почують!» – відповідала: «А я й гвалт для того зчиняю, щоби люди, хрещені та молитовні, чули, як пан гетьман свавільничає, здурівши на старості своїх літ! Та чужих дівиць викрадає серед ночі!...»

Батуринці були вкрай розгублені й добряче спантеличені. Одні не вірили, що таке можливе у світі білому, аби гетьман, сам гетьман, викрав серед ночі «дщерь» генерального судді, інші вже кляли пана гетьмана на чім світ стоїть! Та він же... Гетьман! А пан Кочубей – генеральний суддя. Разом з генеральним бунчужним, генеральним обозним, генеральним осавулом, генеральним писарем, генеральним хорунжим, належачи до генеральної старшини, входить до козацького уряду; після гетьмана він – ого-го який чин! Та де це чувано, де це бачено, щоб у такої особи вночі пан гетьман викрав доньку?

Інші вірили. Бо він, як той, як його... Ага, згадав: як зміулан – демон змієвидний. Є, є і така потвора у світі нечисті, порядних та святих там не буває. Зміулан він, справжній зміулан! Любить побратися з жінкою, бо любов їй, нещасній, навіє, наврочить їй, чарами своїми злими зачарує, та ще засліпить її багатством, що приносить його зі скарбів, схованих у землі. Дурепа й повірить його клятвам любові – а він перед нею хіба ж таким бравим молодиком вигулькне, Іваном, котрий царевич, намалюється – а чи ж багато жінкам треба?! От і кинеться в обійми такому, од якого й очей не відведеш. Бідолашна й повірить, що він князь, і почне жити з тим писаним красенем, не підозрюючи, хто він насправді, чортяка той, що зміуланом зветься. А що потім? Від такого шлюбу й народжуються істоти зміїної породи, а тому гаддю не було й немає переводу. Бо ж ми, жінки, віримо, любимо, коли нам туману напускають...

І Любов Федорівну, що все ще невтомне репетує, можна зрозуміти – як матір викраденої дщери. Хай репетує, хай верещить. До кого ж їй за поміччю та рятунком звертатися, як не до люду хрещеного та молитовного. Європейських всяких організацій з прав людини тоді ще не було. Як і Верховного суду. Хоча... Батько викраденої дщери – сам суд. Генеральний до того ж. А бач... Проти свавілля гетьмана (а вони ж з гетьманом мовби друзями були) і він не може чинити спротив – суду, навіть генеральному, гетьман не підлягає.

У Церкві святій треба порятунку шукати, до єпископа кланятись, до святих отців. Бо де це чуване, де це бачене, щоби хрещений батько та з хрещеницею своєю шури-мури крутив, любощі гріховні розводив.

А після єпископа – хай хутчій забороняє Мазепі на хрещениці своїй женитися, хай сувору епитимію на нього накладає – до царя в Москву супліку таємну послати. Мазепа хоч і гетьман, але, слава богу, не самостійний, цар над ним, як той Кощій Безсмертний нависає. Він його й закличе до порядку. Та ще такий, як Петро, гарячий та дурний! А вона вже з Мотрею, з блудницею та гетьманською наложницею сама зволодає. Хай і не думає, хай не сподівається дівка в постіль до гетьмана перебратися. Ич, чого забагла, гріховодниця молода. Гетьмана їй подавай. А в монастир ти не хочеш, га? Як будеш супротивиться, аж загуркочеш у монастир і будеш там у любові до Бога клястися та гріхи свої спокутувати. Там ігуменша тебе приборкає, лошиця, яка розгулялася на луках! Хвицяє, брикається та іржить: до гетьмана хочу! Буде тобі гетьман! Ой буде! Чуєш, як дзвін бевкає?... О, а чого це він вмовк, чого це йому заціпило? Василю, чуєш, Василю, – побігла до чоловіка, сонного його стягла з постелі: ану вели, щоби знову у дзвін бевкали... Та протри свої баньки. Як дзвін ще трохи помовчить, то я тобі так побевкаю, та-ак...

Знову після короткого перепочинку забевкав дзвін.

Та ледве він по якомусь часі, певно, стомившись, – не дзвін, а дзвонар, старий і глухий Микита Голуб, – урвав своє бовкання, як знову заголосила – от же невтомна! – пані генерального судді жона:

– Украл!.. Мазепа чортів! Доньку нашу Мотрю, дщерь нашу незайману. Побігла вона до нього, старого ловеласа, серед ночі. Бодай і місячної, але ж ночі!..

Батуринці хоч і звикли – таке життя – нічому вже не дивуватися, а тут – дивувалися:

– Як він її викрав, коли вона, дщерь твоя, як ти голосиш, до нього сама серед ночі лошицею гайнула?!

Але збити з пантелику пані Кочубеїху було не просто – навіть батуринцям. Роз'яснила люду, що вже під місяцем клекотів і вирував біля її обійстя:

– Того й побігла дщерь до нього, старого корча, що він її викрав...

– Дак викрав чи сама дщерь до нього побігла? – доскіпувались.

– І викрав, і... побігла. Сердешна моя Мотря... Побігла, бо він її викрав – як не побігти, коли ти... викрадена.

Голосила, як тільки не називаючи свою дщерь, та ще ніжними іменами: Мотря, Мотрона, Мотрононька, Мотронка, Мотречка, Мотруся, Мотрушка, Мотя...

І ще вживаючи з десятків ласкавих варіантів імені Мотря... Ось кого в неї сеї ночі викрав той старий корч – сивина йому в голову, а чорт у бороду. Це ж треба – на дитиноньку спокусився, чортів ласун!

Батуринці й повітря сапнути не встигли, як пані суддиха нове звинувачення проти пана гетьмана висунула:

– Татарин!! Справжній тобі мурза-людолов!

– Тю!... – хтось із батуринців уже встиг отямитись. – Чого це він татарин, як пан гетьман – ось вам хрест святий, – з діда-прадіда наш козак! І роду нашого, козацького.

– Еге, нашого! А дівичь краде, як кримчак-людолов!... – Пані суддиху не просто було збити з істинного в її розумінні шляху, якщо вже вона на нього виблудила. – Ханюга їхній, хоч і вдає нашого гетьмана!

І пані суддиха, розійшовшись, ким тільки не називала Пана гетьмана! Треба вам сказати – та ви й самі це знаєте, – що жінка, як розійдеться, слів не позичає. А пані Кочубеїха й поготів будь-якому спудею-грамотію могла баки забити. Всі тільки й дивувалися: і де у неї стільки тих слів – міцних та крутих – вміщається у роті, а він же в неї – губи бантиком.

Пан генеральний суддя, бувало, скаржився:

– Еге, маю два віки жити, бо за один свою жіночку не переслухаю! Тільки два вуха і маю. А тут би мені ще хоча б одне не завадило!

Таке ото діялось однієї чарівної місячної ночі року 1704-го у славному Батурині, столиці гетьманській.

Адміністративними центрами гетьманської України протягом існування української держави у так званій формі гетьманату (Гетьманщини) з 1654 по 1782 рік послідовно були міста Чигирин, Батурин, Глухів. (Сьогодні вони є «основними віхами національної історії».)

Чигирин був першою столицею гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Петра Дорошенка, Батурин – гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи. Глухів стане третьою і останньою столицею гетьманату.

Сьогодні Батурин – всього лише селище міського типу Бахмацького району Чернігівської області. Розташований на лівому високому березі Сейму в досить мальовничій місцевості за 190 кілометрів від Києва і за 170 – від Чернігова.

Належить до історичного регіону Чернігово-Сіверщини. В часи Київської Русі це була територія Чернігівського князівства. Згодом – Чернігівської землі, у складі якої виділилося кілька малих удільних князівств. За свідченням археологів, Батурин та його околиці були заселені ще у V ст. до нашої ери! У XI – XIII століттях тут було давньоруське місто з дерев'яними укріпленнями, його знищили татаро-монголи у 1240-х роках. На місці покинутого городища у 1620-х було засновано місто Батурин.

За однією з версій, назва міста утворена від прізвища короля Стефана Баторія. (До речі, за походженням угорець, рідною мовою його звали Іштван Баторі.) Але ця версія, хоч і поширена в літературі, не відповідає дійсності, адже в часи правління Стефана Баторія (а королем Польщі він був у 1576–1586 роках) Чернігово-Сіверщина перебувала у складі Московського царства⁵.

І польська влада й поткнутися не могла у ті краї. Лише у 1618 році після перемир'я (так зване Деулінське) між Польщею та Московським царством ці території офіційно відійшли до Польщі й стали прикордонними. Разом з Батурином до прикордонних міст-фортець цього краю належали Конотоп, Кролевець, Глухів, Новгород-Сіверський. У 1625 році почалося будівництво прикордонного Батуринського замку на високому правому березі Сейму – за ним закріпилася назва «Литовський замок» (Польща тоді була в супрязі з Литовським князівством), а ще пізніше в одному з описів Батурина за 1654 рік його вже називали «панський двір».

Це був невеликий за площею замок, оточений дерев'яно-земляними укріпленнями, що склалися з рову, валу й дубового частоколу. До замку з боку річки півколом сусідилась фортеця, теж оточена ровом і земляним валом з дубовим частоколом. В'їзд до фортеці – через дві брами з баштами. Але, крім них, було ще шість наріжних башт – з боку річки, рову й валу не було, крутосхили там неприступні.

Якийсь час Батурином володіли польські магнати. У 1632 році місто захопило й доценту спалило московське військо. Знищивши Батурин, москалі, як вони казали, «убрались восво-яси», а місто з попелу й руїн відтворили заново.

Нарешті у 1648 році батуринські козаки здобули замок і фортецю, перебивши шляхту, яка там було сховалася. Після того Батурин став сотенним містом Чернігівського полку. Батуринська сотня налічувала 99 козаків (сотим був сотник), згодом вона увійшла до Ніжинського полку.

З 1654 року Батурин одержав статус міста з місцевим самоврядуванням, яке тоді називалося магдебурзьким правом. Керівним органом був міський магістрат.

Після Переяславської ради Батурин перейшов під егіду московитів – доросле населення присягнуло на вірність московському цареві. Місто мало 360 козаків, 275 міщан, 31-го представника козацької старшини, 4 земських старости та бурмистра. Кількість дворів тоді в місті була 650, населення – понад 5 тисяч чоловік.

Коли московити окупували Батурин, їхні чиновники зробили перший детальний опис: «Город Батурин стоит подля реки Семи. Под городом течет в реку Семь озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон к озеру сделан город, земляной вал: по обе стороны того вала огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три вороты проезжие: на двух сторонах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет: глухих наугольных шесть башен: башни без верхов. Около того ж земляного города, вверх к озеру, огорожено стоячим острогом, башен по той осторожной стене нет. Межи той осторожной стены, к воде, рывиною, сделаны ворота. Да в том же городе по башням и по стене 9 пищалей, чугунные, железные. Да в том же городе поставлена церковь деревянная во имя Святителя Николы Чудотворца... Да в том же городе Батурине над озером на горе сделан панский двор: около того двора сделана осыпь земляная, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем облым, меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротах башня, да три башни глухие, покрыты тесом. Около того двора, подле острожной стены, с трех сторон сделан ров, а тот острог перегорожен надвое стоячим острогом и сделаны два рва подле тех стен».

⁵ Польським королем Стефаном Баторієм воно не могло бути засноване: по-перше, воно б тоді звалося Баторієм, а по-друге, на час заснування міста короля Стефана Баторія вже не було серед живих. А посмертно давати чиєсь ім'я місту тоді не було прийнято – новий король на це б не погодився. Поселення виникло значно раніше, ніж королювання Стефана Баторія (роки його життя – 1533–1586). Назва походить від прізвища Батура (великий батіг, так, очевидно, звався перший осадник у тих краях, козак Батура).

У 1666-му Батурин спопелила пожежа, але місто, фортеця і замок швидко відбудували. Укріплення були такими неприступними, що польська армія, яка намагалася завоювати Лівобережну Україну, йдучи на Глухів, так і не змогла здобути Батурин. Через два роки в його замку розташувався московський воєвода Тимофій Клокачев з гарнізоном стрільців. Це не сподобалось батуринцям – московити поводитися в їхньому місті, як окупанти. На початку 1668 року городяни повстали, перебили московських стрільців, а воєводу Клокачева закували в кайдани і відправили в Чигирин до гетьмана Петра Дорошенка.

Чигирин тоді почав занепадати, і на Лівобережній Україні заговорили, щоб столицею зробити Батурин. Це почалося за гетьмана Дорошенка, але вже за його наступника, гетьмана Дем'яна Многогрішного, якому на козацькій раді в Глухові вручили булаву і було прийнято офіційну ухвалу: новою гетьманською столицею стає Батурин. (Не виключено, що основною причиною такого рішення було вигідне розташування Батурина в центрі Сіверщини, та й новий гетьман Многогрішний був родом з тих країв – з міста Коропа, що поблизу Батурина.) Спершу вважалося, що Батурин буде тимчасовою столицею – доти, поки не відбудують Переяслав, зруйнований московськими військами, але відбудова затяглася. Батурин був столицею козацької України, себто Гетьманщини, за правління Дем'яна Многогрішного, був нею за гетьманства Івана Самойловича, а з літа 1687 року в Батурині розташувався зі своїм двором новий гетьман України Іван Степанович Мазепа. І на всіх законних підставах поселився у замку, що колись звався «литовським», а тоді вже просто – «панський двір». І поселився як новий володар не лише Батурина, гетьманської столиці, а й усієї Лівобережної України, що тоді, дякуючи полякам та московитам, була розчакнута навпіл, на дві половини – Лівобережну і Правобережну...

За часів гетьманування Івана Мазепи Батурин сягнув найбільшого свого розвитку. У 1669–1684 роках було ґрунтовно реконструйовано Литовський замок – цитадель Батурина. В замку були дві муровані будівлі – великий гетьманський палац і менша за розмірами скарбниця. Палац був одноповерховим, включав три основні приміщення (палати), дві з яких мали печі, облицьовані полив'яними кахлями різних типів, а також сіни і допоміжні помешкання.

Загалом у Батурині з передмістями налічувалося 40 церков, більшість із них, правда, були маленькими домовими церквими в садибах козацької старшини. Місто прикрашали п'ять великих храмів, з них чотири збудовані гетьманським коштом. Поряд з ними стояла мурована дзвіниця, пізніше відома серед батуринців як «Мазепин стовп». Найбільша церква – Миколаївська – мала п'ять бань.

Паралельно до головного «прошпекту» проходили ще дві вулиці, їх перетинали чотири поперечні вулиці, завдяки цьому утворилися чотирикутні квартали зі щільно розташованими садибами невеликих розмірів – від 500 квадратних метрів до тисячі. На території фортеці було 250 садіб, у яких мешкало 1500 осіб. У кожній садібі було по одному чи два житлових будинки на підклітах – нижній поверх використовувався здебільшого для господарських потреб.

У Литовському замку містилася й Генеральна військова канцелярія, вищий орган виконавчої влади в тодішній Гетьманщині.

На другому місці в Генеральній раді він, Василь Леонтійович Кочубей, генеральний суддя. Коли б не гетьман, то він би урядом керував. Але й перед ним, як перед владарем, гнуться. Для полкових та сотенних судів він, Василь Леонтійович, і цар, і бог. Та й полкова й генеральна старшина у його віданні. Що не може гетьман, все може генеральний суддя. Один крок йому залишився до булави, а він ніяк його не може зробити. Наче між гетьманом і ним прірва. От і крутись – і там пече, і тут гаряче. Булава поруч, а до неї не дотягнешся...

– Бо – тухтій! – звично гне своє жона. – На таких, як ти, їздять. – І додає традиційно: – Пора, пора вже тобі вирушати в похід за булавою.

– Куди – в похід? Що ти мелеш?

– Що чуєш. А в похід до царя. До Петербурга. Йому треба капнути на гетьмана, що він щось там – придумай, – проти царя затіває. От твоє й буде зверху. Цар не стерпить, якщо гетьман щось проти нього має... От і відхопиш булаву...

– От і відхопиш булаву, – слідом за жоною повторив Василь Леонтійович. І по хвилі зітхнув: ах! Якби ж то нарешті пощастило відхопити її, рідненьку!.. Булава... Як ти близько і як ти водночас ще й далеко. Скільки до тебе не наближайся, ти – ось-ось, а дотягнутися до тебе то те заважає, то те... І треба набиратися терпіння, хитрощів та впертості і знову тягнутися до неї, рідненької...

Що таке булава? Всього лише палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка колись була військовою зброєю – нею зручно було трощити черепи. Лусь, трісь! І ворога немає. А вже потім ця палиця, але оздоблена усіма коштовностями, стала символом влади. І самою владою водночас.

У правій руці – булава, кулею прихилена здебільшого до правого плеча свого господаря-носія, головка її виступає трохи вище плеча. Як на парадній парсуні Богдана Хмельницького, першого українського гетьмана. Це, так би мовити, його офіційний портрет (чи, як у Квітки-Основ'яненка, патрет). Булава – незмінна. Без булав гетьмана ще не було. Без голови – траплялося, але щоб без булав... Ні, ні, такого й бути не може. В подібній позі з булавою біля правого плеча гетьмани Дорошенко, Брюховецький.

Правда, траплялося, що на своєму офіційному портреті гетьмани тримали булаву в лівій руці. Як хоча б Виговський, Тетеря, Орлик, Мазепа – і так, і так. А деякі гетьмани на своїх парсунах і взагалі без булав – Ханенко, Полуботок, Апостол... Але у всі часи гетьманства за булавою була видима і невидима черга. І боротьба була не на життя – на смерть.

А сьогодні булава – це всього лише сувенір. Така собі іграшка. Колись студенти, перед якими я виступав, подарували мені булаву – точна копія справжньої. Лежить у мене на шафі. Гляну... і що в ній такого-сякого? А скільки з-за неї було воєн, підступів, зрад. Всі поривалися до булав. Сиріч до влади.

Потім поривалися до папахи – висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом. Теж довгий час – символ влади, високої посади. (Вищі офіцери, генерали-маршали незмінно з'являлися перед нижчими лише в папахах.)

Сьогодні й папаха – архаїка. Символом влади стали на сотні тисяч доларів автомобілі. І рахунки в банках...

А виготовляли ж іноді булаву – м-м-м!!! Майстри від Бога. Не булава виходила, а – чудо! Диво мистецтва і влади водночас.

У серпні 1669 року турецьке посольство вручило гетьману Петрові Дорошенку привілеї і серед них булаву «турецької роботи, золотим яблуком вінчану, яке зроблено так, що світилося наскрізно, як чарівне тоненьке мереживо, а всередині у ньому грали райдужно промені від граней яхонта; рукоять була через полосу червлена, на протилежному кінці небесною блакиттю світило око бірюзи; по яблуку та рукояті йшли пояси, по них – одинадцять смарагдових іскрин...»

Ну як з такою булавою та не бути гетьманом!

У 2007 році московське видавництво «Вече» видало солідний том «Сто великих казаків». У книзі й справді наводяться біографії ста великих, знаменитих, видатних козаків Росії та України. Звичайно, видання дещо суб'єктивне – кого зарахувати до ста великих козаків вирішував – з особистих міркувань-симпатій – автор О. В. Шишов та згадане видавництво. Але на дев'яносто п'ять відсотків – плюс-мінус – список видатних підібрано правильно, тож ним і будемо оперувати.

Кого там не зустрінеш, починаючи з Іллі Муромця (особа його, правда, дещо нереальна, це швидше міф, легенда-переказ): Єрмак, Сагайдачний, Хмельницький, Кривоніс, Богун,

Дорошенко, Разін, Данило Апостол, Булавін, Розумовський (їх, до речі, два), Залізник, Пугачов...

А ще ж – Головатий, Краснов, Платов, Гладкий, Каледін...

...Павлов, Мамонтов, Корнілов, Шапошников, Шкуро, Семенов, Шолохов (так-так, Михайло)...

І серед них – Іван Степанович Мазепа – так-так, той...

Згадали. І на тім спасибі, що серед ста великих козаків спом'янули нашого гетьмана, який у першій половині свого життя був справді видатним козаком. Та й ставши гетьманом, він не перестав бути козаком, адже народився і виріс у країні козаків.

Тож іще раз повторимо: Мазепа був видатним козаком. Таким же пізніше став і гетьманом.

Цитата перша: «Гетман Левобережной Украины. Человек, который в истории старой России стал одним из первых обладателей ее высшей орденской награды – Святого апостола Андрея Первозванного – и единственным среди награжденных орденом Иуды (мировая история ничего подобного не знает)».

Щодо ордена Іуди, то це елементарне хамство Петра І, який Україну обдурював стільки разів і такі криваві звірства чинив (хоча б у Батурині), що теж заслужив стати кавалером ордена Іуди, а разом ще й орденом якогось кровопивці... Хай придумує для себе такий орден – заслужив. Хоча б того ж Дракули.

Крім ордена Андрія Первозванного, гетьман Мазепа – кавалер ордена Білого Орла. Король Польщі Август ІІ нагороджував цим орденом магнатів, які підтримали його на виборах, серед яких був і гетьман Мазепа.

На той час це найвища нагорода Польщі і мала вона одну ступінь. Являла собою медальйон із зображенням білого польського орла і девізом «За віру, короля і закон». Орден носили на стрічці білого кольору з червоними смужками, 1713 року стрічка стала синьою.

Крім того, Мазепа мав княжий титул – князь Священної Римської імперії, що його надав українському гетьману 1 вересня 1707 року австрійський імператор Йосиф І.

За даними Вікіпедії:

Про присвоєння титулу зроблено запис у реєстраційній книзі («Райхсадельсамт»), том ІІ, князем Шемборном. Однак грамоту про присвоєння княжого титулу гетьману Мазепі отримати не вдалося через те, що вона не була викуплена. Іван Мазепа вручив Меншикову для викупу грамоти 3000 дукатів, однак ці гроші Меншиков до Відня не передав. На думку Теодора Мацківа, ці гроші Меншиковим були привласнені.

У квітні 1707 року, під час військової наради в Жовкві, цар Петро І повідомляє гетьману Мазепі про свій намір реорганізувати козацьку армію, що означало скасування самостійності українського війська і ліквідацію Гетьманщини. Крім цього, княгиня Ганна Дольська у своєму листі до гетьмана пише, що Меншиков, плетучи інтриги, «риє яму йому і сам хоче стати гетьманом України».

Щоб пом'якшити удар від такого рішення, цар вирішує зробити Івана Мазепу князем Священної Римської імперії. З цією метою в Посольському наказі було сфабриковано листа до імператора Йосифа І про те, що нібито Мазепа сам просить про князівський титул. Після відправлення цього листа до Відня Петро І доручає німецькому дипломату барону Генріху фон Гуйссену вирішити питання про князівський титул для гетьмана Мазепи.

Сфабрикований лист, написаний нібито гетьманом Мазепою, зберігся в австрійському державному архіві. Він був досліджений Теодором Мацківом і Орестом Субтельним, які, зробивши графологічну експертизу підпису на цьому листі із справжніми підписами гетьмана Мазепи, прийшли до висновку, що лист підписав не гетьман Мазепа. Також почерк написаного листа не збігся і з почерком Пилипа Орлика, який писав усі гетьманські листи.

І все ж за допомогою барона Генріха фон Гуйссена Іван Мазепа отримує титул князя. Надання княжої гідності Мазепі було правочинним і без того, отримав він свою чи не свою княжу грамоту, тому що про князівський титул Мазепи в Європі було загальновідомо. Англійський посол у Відні Філіп Медовс писав у своєму звіті за 26 грудня 1708 року, що «свого часу цар постарався для генерала Мазепи отримати гідність князя Священної Римської імперії як винагороду за його службу в минулому». Популярний німецький журнал «Ной ерефнетер гісторішер Більдерзаль» у виданні за 1710 рік, згадуючи про Мазепу, писав: «Князь Мазепа як начальник і полководець козаків».

Гетьман Мазепа, знаючи про інтриги Меншикова і Петра І, в розмові з Пилипом Орликом сказав: «...Я сам добре знаю, що вони задумали зробити зі мною і з усіма вами: мене хочуть задовольнити гідністю князя Римської імперії, всю старшину викорінити, наші міста забрати під свою владу, поставити в них своїх начальників та губернаторів... Меншиков просив у царя для себе Чернігівське князівство, через яке він пробиває собі дорогу до гетьманства».

Коли б автор називав глави свого роману, то цю неодмінно нарік би так:

«ЗАГАДКОВИЙ ЙОГАННЕС КОЛЕДИНСЬКИЙ, ЯКИЙ КОЛИСЬ ЖИВ У ГОЛЛАНДСЬКОМУ МІСТІ ДЕВЕНТЕРІ»

Се почалося задовго до Мазепи, у ті часи, коли Україну в Європі називали Країною козаків. У ті часи, коли історію стародавнього світу заступило Середньовіччя – після падіння Римської імперії. У новій історії український народ на зламі формацій опинився у непростих умовах, адже його південно-східні кордони починаючи з XV століття терзали татарські орди. І не було кому тоді захищати український народ, тож він мусив сам дбати про свій захист, аби вціліти на планеті Земля, через те і виник такий феномен, як козацтво. І п'ять століть тому європейці почали називати землю наших предків *Ucraina terra cossacorum*. Довгий час українці тоді й особливо в пізніші часи асоціювалися з цією неймовірно відважною і мужньою верствою населення, загартованою у битвах з кочовими ордами – козацтвом.

«Козацтво назавжди увійшло у свідомість українського народу як символ його прагнення до свободи, демократії й національної незалежності, забезпечило появу у ній нових стереотипів мислення, – писатиме академік НАН України В. Смолій. – Однак перш ніж усвідомити себе “політичним народом”, виразником “прав і свобод” українського етносу, козацькій спільноті довелося пройти складний шлях своєї внутрішньої еволюції.

Понад три століття активної діяльності козаків на історичній авансцені – це велика, славна і трагічна сторінка, сповнена романтичним героїзмом і жажливим трагізмом протистояння численним зовнішнім ворогам. Водночас це була епоха національно-духовного і державницького утвердження українців як нації, коли вони зуміли у нерівній боротьбі не лише відстояти свою свободу й незалежність, а й створити одну з найдемократичніших для свого часу держав – Козацьку республіку. Своім демократичним способом життя зі специфічними традиціями, моральними і правовими нормами і принципами, з відповідними державними й духовними інституціями, насамперед такими, як Києво-Могилянська академія, ця Козацька республіка справляла значний прогресивний вплив не лише на співвітчизників, а й на загальноєвропейський розвиток».

Тоді ж європейці, називаючи наших предків козаками, і назвали гетьмана Івана Мазепу вождем Країни козаків.

Гетьман наш походив із старовинного козацько-шляхетського роду Мазеп-Колединських, відомого з першої половини XVI століття. Один з його предків у 1544 році одержав у ленне⁶ володіння хутір Кам'янець під Білою Церквою, який невдовзі розрісся у чимале село, що за

⁶ Лен – 1) у Західній Європі за феодалізму земельне володіння (рідше якесь інше джерело прибутків), яке васал одержував

ним закріпилася назва Мазепинці. Там у родовому маєтку 20 березня 1639 року і з'явився на світ майбутній гетьман України Іван Мазепа.

Батько його, православний шляхтич Степан-Адам Мазепа, був високоосвіченою, передовою людиною для свого часу. Він брав досить дієву участь у Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, з яким був близько знайомий. Щоправда, за духом та й за віком був ближчим до соратника і спадкоємця Богданової булави Івана Виговського, з яким у нього було міцне взаєморозуміння. У 1654 році С. Мазепа став отаманом білоцерківського козацтва, але промосковських настроїв не поділяв. Після обрання І. Виговського гетьманом Степан Мазепа за його дорученням їздив до Варшави на переговори з королем Яном II Казимиром, що закінчилися підписанням Гадяцької угоди. С. Мазепа до кінця свого життя залишався прихильником пропольської орієнтації, що переважала серед козацьких старшин Правобережжя після Б. Хмельницького. Батька не стане у 1665 році – синові Івану тоді піде 26-й рік. Саме тоді польський король настановить його чернігівським підчаши́м.

Дитинство Івана промайнуло на тлі козацького життя – ніким, окрім як козаком чи козацьким отаманом, маленький Іван себе й не уявляв. Він уже був підлітком, як почалася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, тож Іван Мазепа з дитинства був у гущі тогочасних подій і змалку себе готував до козацького життя. Казали, що їздити верхи він навчився раніше, як ходити. Вже підлітком і за юних літ своїх добре володів рушницею, пістолем, шаблею.

Мати Івана Мазепи – Марія була родом з українського шляхетства Мокевських. Продовжувала в родині традиції українського шляхетства, яке залишалося вірним прадідівській вірі. Вона була передовою жінкою свого часу, освіченою, твердого духу, свідомою патріоткою; вирізнялася палкою прихильністю до православної віри, її запам'ятали як жінку сміливу й діяльну. Вона була членом («сестрою») Луцького православного братства. По смерті чоловіка, з яким Марія прожила в любові і злагоді, постриглася в черниці, була ігуменею Флорово-Вознесенського монастиря в Києві, знана під ім'ям ігумені Магдалини. На її кошт в цьому монастирі була побудована кам'яна церква.

Мати мала великий вплив на свого сина і все життя наставляла його, допомагаючи добрими порадами. Її не стане у 1707 році. Саме матері Іван Мазепа завдячував вихованій у ньому відданості православній церкві, яку він зберігав усе життя. Мати й послала його навчатися до Києво-Могилянської колегії, де викладали відомі на той час професори, що мали освіту, здобуту в європейських університетах.

Структура колегії складалася з восьми класів (шкіл), куди входили: аналогія, інтіма, грамати́ка, синтаксе́ма, поезія, риторика, філософія, а пізніше й богослов'я додалося.

Курс навчання тривав сім років.

У класі риторики юний Мазепа опановував мистецтво складання промов, які виголошувалися на різних урочистостях та офіційних зустрічах, святах, весіллях тощо. Тут він вчився писати різного змісту листи і послання. На практиці знавців риторики використовували ще й під час судових розборів, коли треба було довести права тієї чи тієї сторони.

Основою гуманізму киево-могилянських професорів була актуалізація закладеної в особі гідності та виховання людини-громадянина. Риторика розвивала і моральні якості людини, і почуття прекрасного у зв'язку естетики з життям, мистецтвом, вихованням активної та діяльної людини. Навчання велося латиною, що її ритори добре знали. Мазепа вивчав і питання психології, де розглядалися такі поняття, як «воля», «свобода волі», «властивості інтелекту волі» тощо. Все це врешті-решт виховувало і формувало в учнях широкий світогляд і могло Мазепі потім як політичному і державному діячеві.

від сенйора при умові виконання військової служби. З XII століття передавалося у спадок. 2) Податок, який збирався з ленного помістя.

Коли Іван закінчив колегію і повернувся додому вже освіченою людиною, мати, привітавши свого любимчика, сказала:

– Добре, синку, дуже добре! Але це лише початок – навчанню немає меж.

І відрядила сина до Кракова, де протягом року він пройшов курс Ягеллонського університету – це був один з найпрестижніших університетів не лише Речі Посполитої, а й усієї Центрально-Східної Європи. В університеті, крім різних предметів, вивчали ще й поетику, ось чому Іван Степанович – але, звичайно, маючи й талант від Бога – умів добре віршувати. (Збереглися дані, що Мазепа ще навчався у Варшаві в єзуїтській колегії, де теж давали глибоку і всебічну освіту.)

Як один з кращих учнів, Іван Мазепа став «покойовим» (пажем) у короля Яна Казимира. На щастя Івана, король щороку відправляв у Західну Європу трьох найздібніших юнаків продовжити освіту на європейському рівні. Одним із найкращих став Іван Мазепа. Він побував в Італії, Франції, Німеччині, а з 1657 року жив і навчався в голландському місті Девентері – разом з Мартином Концьким, який пізніше стане краківським каштеляном і лишить спомини про своє навчання з Мазепою в Девентері. Іван у реєстрі студентів значився як «Йоганнес Колединські, нобілос польонус». У записках голландських генералів Тер Аа і де Бас зазначено в додатку до сьомого тому історії «Армії Нідерландських Штатів», що «Йоганнес Колединський, пізніше козацький гетьман Мазепа, був один рік у Нідерландах при відливі гармат Віллема Вегеваарда у Девентері». Там Іван Мазепа опанував артилерійську (гарматну) справу й оволодів виробництвом гармат. Заодно набирався досвіду в міжнародній політиці, тож і не дивно, що коли він повернувся до королівського двору, Ян Казимир доручав йому відповідальні дипломатичні місії – у тому числі й в Україні.

Цілком справедливо всі об'єктивні історики називають І. Мазепу високоосвіченою, інтелегентною людиною, ерудитом європейського рівня.

Тож і кар'єра його почалася блискуче. У складній міжнародній обстановці початку 60-х років XVII століття він неодноразово виконував секретні й делікатні дипломатичні доручення короля в різних державах Європи. Ці поїздки продовжували розширювати його знання й світогляд передової для свого часу людини. Як зазначають біографи, в школі таємної придворної дипломатії (започаткована «королем-сонцем» Людовиком XIV) сформувався характер Мазепи. Тонкий розрахунок, побудований на розумінні егоїстичних інтересів, чудове знання психології гравців на політичній сцені, уміння побудувати інтригу стають головними рисами його подальшої поведінки на службі. Вважається, що в цьому Мазепа не знав собі рівних не лише серед українських гетьманів, а й серед політиків більшості європейських столиць.

А зовні це був...

На зовнішній вигляд це був вельми привабливий, напрочуд розумний і освічений молодик, політик, перед яким відкривалися всі двері. До всього ж володів незрівнянним красномовством. І взагалі, він по слово далеко не ходить, і слово його завжди було парадоксально-точним і вивіреним: сказав, як зав'язав.

Разом з його зовнішньою привабливістю, дотепністю, вмінням природно триматися в будь-яких колах, елегантність і блискучий розум принесли йому неабиякий успіх у жінок. Щоправда, часто зазнавав і ризикованих пригод, з яких все-таки незмінно виходив переможцем. Але ж, дякуючи тим пригодам, він і любов спізнав таку, що не кожному випадає за життя.

КУМИР ВАРШАВСЬКОГО ЖІНОЦТВА... Так називали в Європі тоді ще молодого Івана Мазепу (стрункий, інтелегентний, освічений, вродливий, якийсь аж незвичайний), коли він слугував покойовим у польського короля Яна Казимира.

І називали не без підстав. Тут французи зі своїм «шерше ля фам» як завжди праві: жінок у блискучого молодика Мазепи тоді було аж надто. І вони самі до нього липли, як відомі комахи на мед... Були і юні, і молоді, і в літах – себто не дуже молоді, всі перебували в його покоях.

Згадаємо лише кількох – усіх перебрати у нас і місця не вистачить, – лише тих, чиї імена збереглися і в його біографії, і в історії взагалі.

Красуня полячка Фальбовська (чоловік у неї був вельми підстаркуватий, вже любов'ю не цікавився, тож мусила мати коханця) – ах, як вона захопилася – до безуму! – юним Мазепою! (Юним, але вже бувалим в амурах, який розумівся на коханні!) На все була згодна.

Красуня (некрасивих у нього не було) Олена Заворовська, хоч і не багато з нею покрутив Мазепа, але, як кажуть, так, щоб було що згадати...

Вдова польського полковника Фридрикевича – аристократка голубої крові, вродлива й багата. А втім, Мазепа з нею швидко одружився – хоч і не надовго. Так вирішила доля.

І зрештою, Ганна Дольська. Теж полячка-красуня аристократичного походження. Княгиня. Від першого шлюбу мала двох синів. На час їхнього знайомства було їй 57 років.

Але, попри вік, була все ще звабною вродливицею і досить молодою на вигляд. Не даси більше тридцяти.

Мазепа навіть став – на її прохання – хрещеним батьком її онука.

До речі, Дольська чи не першою почала схилити Мазепу до можливої злуки з поляками та шведами... Розуміла, самій Україні не вирватися з московського ярма... Але крім політики у них така була любов, така! Хто зна, скільки вона тривала б, якби Мазепі велелюбному не запала в серце юна, ще дівчинка, Мотронька Кочубей, і Дольська відразу ж отримала відставку.

У біографії Івана Степановича Мазепи є глава, названа істориками «Європейська «мазепіана».

«Любовно-романтичні пригоди» юного Мазепи почалися ось так. Коли Іван став покойовим у польського короля Яна Казимира й успішно розпочав свою службу, то в декого своїм успіхом почав викликати заздрість. Зокрема й у пажа короля Яна Пасеки. На цьому ґрунті останній законфліктував з Іваном Мазепою, який до всього ж ще й насмішкувато відгукнувся про юного пажа та його незграбне слугування. Ян Пасек підтримував у 1766 році таємні стосунки із конфедератами, котрі були чи не вороже налаштовані до короля. Яна Пасека арештували. І кинули до буцегарні. Вже на суді він заявив, що його обмовив покойовий Іван Мазепа, адже давно з ним ворогує. Пасеку вдалося переконати суд у своїй невинності. Коли він вийшов на волю, то в них знову виникла сварка, що закінчилася взаємними звинуваченнями й гучними ляпасами...

Пасек тоді вирішив помститися Івану Мазепі, гоноровитому, як він казав, «з ніг до голови козакові».

Ян Пасек мав деякий літературний хист, це й допомогло йому створити «любовно-романтичну історію», у яку буцімто потрапив Іван Мазепа. Для цього він вигадав роман Мазепи з дружиною шляхтича Станіслава Фальбовського. Запідозривши зраду дружини, чоловік зі своїми слугами підстеріг юного Мазепу десь у темному місці, а далі...

Якщо вірити Пасеку, все відбулося так:

«...Роздягнувши його наголо, посадив лицем до хвоста, а ногами до кінської голови на його власному коні, задалегідь знявши з нього сідло. Руки зв'язали за спиною, а ноги підв'язали попід черевом коня. На коня, з природи прудкого, нагукали, вдарили батогами, зірвавши йому з голови ковпак, і стрілили над ним кілька разів. Перестрашений кінь погнався додому, як шалений. А треба було їхати через густі корчі, глід, ліщину, грушину, тернину, не простим шляхом, а стежками...

І треба було по дорозі часто схилитися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні густі місця. Бувало, що гілка вдарить часом по голові й роздере одягу.

Отже, можна собі уявити, скільки дісталось поранень голому вершникові, беручи до уваги, що прудкий і переляканий кінь від страху й болю летів наосліп, куди його несли ноги, поки перелетів через ліс... Діставшись додому, увесь поранений, Мазепа почав кричати:

“Варта!”... Вони не йняли віри, але нарешті його впустили, знеможеного й змерзлого, що майже не міг говорити».

Таку придибенцію Ян Пасек навіть сам придумати не міг – це було над його скромні можливості. Він її переписав з грецької міфології, використавши оповідання про міфологічного героя Іпполита. Той знехтував коханням мачухи і був нею за це безпідставно звинувачений, а відтак і безневинно покараний. Його прив’язали до колісниці, і налякані морським страховиськом коні понесли колісницю так, що вона розбилася, а нещасний Іпполит загинув... Легенда ця прадавня, її описав ще Еврипід (480–406 до н. е.) у своїй трагедії, а пізніше використав Сенека. Твори античних авторів були відомими в Польщі, Пасек, прочитавши про ту пригоду, переробив її, замінивши давнього грека ненависним йому Мазепою, якого мовби так покарали з допомогою коня, і пустив свій опус межі5 люди.

Першим вигадку Пасека підхопив польський мемуарист Еразм Отвіновський, додавши до неї низку вже ним вигаданих шокуючих деталей. У його «мемуарних спогадах» схопленого Мазепу-коханця вимазали чимось липким та обсипали...

Так-так, пір’ям – уявляєте? І написав мемуарист, що наляканий кінь поніс Мазепу прямо на ярмарок в якомусь там містечку України... Французький посол підхопив вигадку і додав до неї ще й свої «шокуючі», але ж такі розвеселі – ха-ха-ха! – деталі.

І – пішла писати губернія! Автори переписували один в одного вигадану Пасеком придибенцію, незмінно додаючи до неї ще й свої «вражаючі деталі». Одним із перших у Європі цю вигадку підхопив пан Вольтер і повторив її у своїй «Історії Карла II».

У 1764 році в Амстердамі було видано художню книгу Андре Константа Дорвіля «Пригоди д’Азема», де йшлося про героя-коханця, в образі якого вгадувався легендарний Мазепа.

Майже через століття, у 1818 році, знаменитий англійський поет Джордж Байрон напише одну з найвідоміших своїх поем під назвою «Мазепа», де талановито озвучить відоме оповідання:

...Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням і пустив...
Свисток, батіг... і кінь побіг,
Що так би й водопад не зміг.
Вперед, вперед! Скажений рух —
Куди, не бачив я нічого...
Я ніби згодом спостеріг,
Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Моє безсиле тіло
Для диких сил було, мов пух...

Молодий Мазепа, меткий і тямковитий, міг би зробити пристойну кар’єру при дворі польського короля Яна Казимира, принаймні почав її успішно і швидко виявився у числі кращих, але...

«Як журавля по весні тягне в рідні краї, так і мене потягло на Україну, – зізнаватиметься потім. – Все-таки Польща була мені чужою, та й польським паном – для українців ляхом, – я не хотів ставати. Може, кров предків у мені озвалась, а тільки кинувши нагріте місце при королівському дворі, подався я в рідні краї...»

У 1669–1681 роках служив у гетьмана Лівобережної України І. Самойловича та гетьмана П. Дорошенка. В Чигирині, першій столиці Гетьманщини, Мазепа почав службу на посаді хорунжого надвірної хоругви, тобто гетьманської гвардії. (У ті часи, в XVII–XVIII століттях в козацькому війську на Україні, хорунжий – особа, яка входила до складу генеральної стар-

шини, виконувала функції інспектора військової справи і певною мірою – ад'ютанта, охоронця особи гетьмана.)

На той час він уже був досвідченим і як політик. Вже тоді прославився як меценат, жертвував на православні церкви і храми великі кошти, будував нові церкви і храми, що стоять і нині.

Цитата друга: «Ивану Мазепе приходилось защищать свой пост не только от «доброжелателей Москвы», но и от самозванцев. В 1692–1695 годах ему пришлось воевать против отрядов «ханского гетманчика» Петрика. Это был авантюрист, претензии которого на украинское гетманство поддерживал правитель Крымского ханства. В итоге четырех лет междоусобной борьбы незадачливый Петрик был разбит». (Це й справді був авантюрист, ставленик султанської Туреччини. Спершу був старшим писарем Генеральної військової канцелярії, у 1691 році втік у Крим, де через рік уклав фіктивну, по суті, угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини і невдовзі оголосив себе «гетьманом». Водив в Україну кримські і татарські розбійницькі орди, був розбитий гетьманом Мазепою.)

Продовження цитати: «Во время петровских Азовских походов 1695 и 1696 годов мазепинские полки входили в состав сил боярина Шереметева. В 1697–1698 годах вместе с русскими войсками малороссийские казаки ходили на турецкую крепость Очаков.

С началом Северной войны 1700–1721 годов гетман И. С. Мазепа по царскому повелению обеспечивал содержание гарнизонов и фортификационные работы в крепостях Левобережной и Правобережной Украины. Его полки действовали на вспомогательных театрах военных действий под Псковом, на Волыни, в Галиции и Белоруссии».

Загляньмо до «Історії русів» Георгія Кониського (Москва, 1846, перевидання українською – Київ, 1991), щоб переконатися – а це, по суті, літопис, документ! – куди тільки не ганяв Петро І Мазепу з його козаками воювати. (І Петро І ганяв, і до Петра І ганяли інші царі).

Рік 1694-й – гетьман Мазепа воює з татарами. Рік 1695-й – гетьман Мазепа з військом допомагає московитам завойовувати Азов. Як стверджує Г. Кониський, Мазепа з козаками в супрязі з московитами за одне літо здобув чотирнадцять турецьких міст. Мурованих, себто обнесених кріпосними стінами, здобув. 1697 рік – Мазепа захоплює Очаків, розбивши Іслам-пашу з його військом і флотилією. Війна зі Швецією, що почалася 1701 року, не обминула Мазепу з козаками, воював український гетьман, як кажуть, на всіх фронтах.

Прикривав російські границі від шведів, воював під Псковом. Наступного року Мазепа – у Ліфляндії та Курляндії. У 1705 році Мазепа з 30-тисячною українською армією з наказу Петра І вирушив у Литву. І навіть заходив до Польщі і воював під Замостям.

А скільки ще попереду буде походів! Щоліта по кілька разів. Весь час Петро І кидав полки Мазепи в походи за Російську імперію і цим убивав двох зайців: захищав Росію руками малоросів і зменшував їхні сили – сильні малороси його і насторожували, і лякали...

І так Іван Степанович трудився – з одного походу відбуваючи в інший – з року в рік, добре виконуючи доручене йому діло, був досвідченим стратегом і тактиком, дипломатом, військовим, політиком, володарем держави козацької, трудився на дві країни – Україну й Росію (більше на останню, тут йому Петро І не давав перепочинку), аж доки не став тим, ким і мав стати, враховуючи його численні таланти і вмілі керівництво – «Царского величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетьманом».

І булаву отримав по заслугах – інших таких тоді в Україні не було. І тоді його ви-исокко цінував Петро І. Вище за своїх сановників та військовиків і часто з ним радився. І Мазепа завжди давав цареві точну і вичерпну відповідь – цар ним був тоді дуже-дуже задоволений і казав: нам би побільше таких Мазеп, ого як би ми пішли далеко вперед!..

А потім він став... зрадником. З якого дива?

Вже як Україна нарешті – НАРЕШТІ!!! – здобула те, за що боровся Іван Степанович Мазепа і за що зложив голову свою, – волю і незалежність, – лише тоді про нього, про Івана Степановича Мазепу, гетьмана Божою милістю і Божим покликанням, нарешті почали писати об'єктивно і справедливо, не обливаючи брудом його пам'ять. За російсько-радянських ще часів в Україні Мазепа титулувався виключно як зрадник.

«Иван Мазепа: человек со множеством лиц»

«Почти триста лет замалчивались времена гетманщины на Украине, и все эти годы имя одного из знаменитейших гетманов оставалось под знаком табу. Европа знала о Мазепе по произведениям Вольтера, Ю. Словацкого, по одноименным поэмам Гюго и Байрона, по музыкальной поэме Листа, по истории Петра I, вышедшей на немецком языке, где Мазепе был посвящен целый раздел. На родине же Ивана Степановича о нем говорили как об Иуде...

Наконец пришло время исследовать загадки, связанные с именем этого человека, и выяснить, кто он, гетман Мазепа: провокатор и предатель, как нас учила пропаганда советских времен, или же патриот и видный государственный деятель?

Его не то чтобы забыли – о нем не любили вспоминать. В России на протяжении веков имя Мазепы было нарицательным именем предательства. В Украине в тот же период «проклятой мазепой» называли не только плохого человека, но и любое зло вообще. Но времена меняются, и люди изменяются тоже. В последнее время все чаще поднимается вопрос о том, кем же на самом деле был этот неординарный человек, и так ли уж правы проклинаящие его.

Загадки начинаются уже тогда, когда речь заходит о внешности Мазепы. До нас дошло более десятка портретов, изображающих одну из самых таинственных и противоречивых личностей украинской истории. Интересно, что среди них не существует хотя бы двух... похожих друг на друга! Мазепа словно являлся человеком со множеством лиц... Хотя, по сути, таким он и был по жизни: для Украины – одним, для России – другим, для Польши – третьим, для Швеции – четвертым. Даже возможных дат рождения гетмана насчитывается штук пять... Итак, давайте знакомиться с одним из наиболее выдающихся и, как ни странно, наиболее неизвестным украинским гетманом, который пребывал у власти дольше всех остальных – свыше 20 лет» (50 знаменитых загадок истории Украины. – Харків: Фоліо, 2010).

Всі, хто знав гетьмана, спілкувався з ним, вітчизняні й зарубіжні гості свідчать, що Мазепа був людиною винятковою – навіть для тих виняткових часів. Вирішивши при дворі польського короля Яна Казимира, він замолоду об'їздив з освітньою метою всю Європу.

Поліглот: знав десять мов, найдосконаліше – мову міжнародного спілкування у ті часи – латину. Тож, як свідчать очевидці, він з кожним розмовляв його мовою. Творець і керівник чималої розвідувальної мережі, що охоплювала чи не всю Європу. Великий полководець і водночас поет, тонкий лірик, блискучий оратор, колекціонер і бібліофіл. Врешті – музикант.

Французький посол Жан де Балюз згадував, що ніде більше не бачив такої, як у Мазепи, колекції старовинної зброї та бібліотеки... І ще пан посол свідчив: згадавши свою молодість, Мазепа зітхнув і процитував: «Eheu, fugaces labuntur anni» – «На жаль, мчать швидкі літа». Вислів з оди римського поета Горация.

І далі посол додає, що загалом гетьман вельми любить оздоблювати свою мову-розмову латинськими цитатами й чудовим і досконалим знанням цієї мови може суперничати з найкращими «нашими отцями єзуїтами».

Пан посол споминає: мова його взагалі добірна й чепурна, правда, під час спілкування більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами говорив італійською, з французами – французькою.

«Він дуже поважний у своїй країні, де народ загалом свободолюбивий та гордий, мало любить тих, хто ним володіє, – далі згадував Жан де Балюз. – Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці, у протилежність до московців, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах».

І далі пан посол обережно зазначає: гетьман Мазепа «належить до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить (він) московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».

Варто згадати й Мазепу-мецената. Він був багатим, і значну частину своїх багатств віддавав на розбудову духовних, культурних та освітніх закладів. Будучи покровителем Київської академії, довів число студентів до двох тисяч. Засновував школи і колегії, будував монастирі й храми, опікувався книгодрукуванням. За словами ректора Київської академії, пізніше – митрополита Феофана Прокоповича, за Мазепи Київ перетворився на «новий Єрусалим».

А його унікальна акція, що мала міжнародний розголос: 1708 року в місті Алеппо в Сирії коштом Мазепи було видане... Євангеліє арабською мовою – для арабів-християн Близького Сходу!

У соціальній політиці Мазепа робив ставку на старшинську еліту, роздавши їй понад 1000 земельних володінь. Він не лише наділяв козацьку старшину маєтностями, а й дбав про її вишкіл, стримував хижацькі амбіції та прискорено формував нову національну аристократію, без якої не можна було сподіватися на самостійну державність, що була потаємним головним смислом всього його життя й діяльності.

У зв'язку з цим (що гетьман відстоював українські інтереси) з України до Москви «нестримним потоком пливли доноси на гетьмана». Але доки цар вірив Мазепі, Мазепа якимось викручувався, аби й далі служити своїй великій ідеї. Як зазначатиме Феофан Прокопович, колишній близький співробітник гетьмана, вже служачи Петру I і новопосталій Російській імперії, «Мазепа так високо піднісся, що над собою бачив одного лише государя. Та не вдовольнившись усіма тими благами, забажав він добути собі незалежність. І для досягнення мети вирішив використати шведського короля».

«Итак, кто же он, загадочный Иван Степанович Мазепа, гетман Украины? Каким он был как личность? Разным, но в целом он являлся сыном своего времени, отразившим в себе всю противоречивость той далекой эпохи. Он дошел к нам с клеймом предателя, преданным анафеме Православной церковью, «клятой мазепой». Как говорится, ниже анафемы не упадешь...

Более двух веков имперские идеологи, проклинали имя гетмана, называя его преступником и христопродавцем. Интересно, что проклинали Мазепу именно за то, за что восхваляли Хмельницкого, – за восстание против иностранного господства!

Выходит, восстание против Польши – событие праведное и величественное, а восстание против России – преступление? А ведь даже в отношении России Мазепа не являлся, по сути, предателем. По действовавшему тогда в Европе закону вассал имел право выбирать себе сюзерена. Как и поменять его в случае притеснений. Так что гетман просто сделал свой выбор...»

І показує булавою на Москву...

Від Богдана до Івана не було у нас гетьмана...

Це тому така приказка існувала, що Богдан Хмельницький та Іван Мазепа були видатними діячами відродженої в XVII столітті України.

Обидва вони затіяли війни – Богдан проти Польщі, Іван проти Росії.

І обидва отримали своє.

Богдан Хмельницький, який повстав, піднявши козаків і народи проти Польщі за приєднання до Росії, отримав від Росії:

- а) звання видатного державного діяча, полководця, майже сакрального героя-світоча;
- б) йому присвятили безліч дум, історичних пісень, художніх творів (вірші, поеми, повісті, романи, опери, кінофільми – і все всуціль хвалебне);
- в) йому поставлено пам'ятники у Києві, Берестечку, Чернігові, Хмельницькому;
- г) на його честь місто Переяслав перейменований на Переяслав-Хмельницький, місто Проскурів – на Хмельницький, Кам'янець-Подільська область – на Хмельницьку;
- д) засновано орден в СРСР його імені (1943), що разом з орденами Леніна, Суворова, Кутузова, Олександра Невського, Ушакова, Нахімова є визначним орденом трьох ступенів (на кожному – наш гетьман з традиційною булавою);
- е) найвеличніший пам'ятник, звичайно ж, у столиці України, на площі Б. Хмельницького (колишня Софіївська), там наш гетьман на бойовому здібленому коні, здійнявши булаву, показує нею на...

Так-так, на Москву як на землю обітовану для українців – себе великий гетьман у листі до московського царя величав «підніжком його величності»...

Іван Мазепа, який, як і Хмельницький, теж підняв повстання-війну проти сусідньої держави, отримав анафему і тавро-кликуху – зрадник і всі інші епітети, пов'язані з цим «званням». Бо, на відміну від Хмельницького повстання підняв не проти Польщі за Росію, а проти Росії, за що й отримав уже згадувану анафему-прокляття, що не затихає з московських амвонів вже яке століття поспіль. Все від тієї ж Росії. А взяв би Іван Степанович приклад з Хмельницького і підняв повстання проти когось, але за Росію, то й він би сьогодні був для Москви видатним, ледь чи не сакральним героєм, і його імені був би орден – орден Івана Мазепи. За видатні заслуги перед Росією...

«Современные историки, давая оценку деятельности Мазепы, прежде всего принимают во внимание его вклад в укрепление украинской государственности. Именно ему удалось поднять украинское хозяйство, науку, образование и культуру, достичь определенной стабилизации общества.

Стремление Мазепы создать собственную элиту, его политика преследовали далеко идущую цель, обеспечили еще почти 80-летнее существование гетманского государства, повлияли на все дальнейшее развитие украинского народа и его государственных традиций, на формирование национальной культуры.

(После смерти Ивана Степановича наука и культура Украины быстро пришли в упадок, большинство украинцев стали неграмотными. Россия, создававшая огнем и мечом крепкое государство, рассматривала Украину только в качестве мостика к Западной Европе. Московское царство, превращаясь в Российскую империю, разнообразными запретами и ущемлениями сумело подчинить Киев политически и экономически. Запорожская Сечь – одна из самых демократичных республик в Европе, очаг украинских вольностей в течение веков, была уничтожена. Даже сам язык Украины оказался под запретом и стал считаться “языком пастухов и свинопасов”. Поэтому можно сказать, что последний поступок гетмана история оправдала...)

Да, Мазепа был хорошим политиком, умеющим своевременно покинуть своего покровителя, чье положение пошатнулось, и перейти на сторону нового, перспективного шефа; умеющим обдумывать и приводить в исполнение свои замыслы втайне, всегда следуя поставленной цели. Но ведь нарушение соглашений власть имущими в те времена было такой же нормой, как и заключение этих соглашений! Не раз предавали украинцев поляки и россияне, турки и татары, да и украинцы часто вынуждены были идти на подобную измену. Видно, не зря любимцем Мазепы был Макиавелли – итальянский политик и писатель конца XV и начала XVI века, считавший, что ради укрепления государства допустимы любые средства, даже аморальные...

В общем, лучше всего этого человека со многими лицами охарактеризовал К. Рылеев, который искренне считал гетмана великой личностью: «Для Мазепы, кажется, ничего не было священным, кроме цели, к которой стремился...

Хитрость в высочайшей степени, даже самое коварство почитал он средствами, дозволенными на пути к оной...» Целью же этой для Ивана Степановича являлось «восстановление мощной автократичной гетманской власти и строительство державы европейского типа, со сбережением системы казацкого строя»» (50 знаменитых загадок истории Украины. – Харків: Фоліо, 2010).

І ось такий незвичайний чоловік і державний муж, володар, як тоді казали, козацької України, або – Козакії, високоосвічений інтелігент, поліглот, бібліофіл, який мав унікальну бібліотеку, меценат, полководець, політик, державний діяч, поет зрештою (деякі його поезії навіть стали народними піснями, хоча б «Ой горе тій чайці-небозі...»), і раптом...

Ні, ідеальним він, попри все, не був, певні вади таки мав (а хто тоді був без гріха, чи хто тепер без нього?), але поклав своє життя на вівтар служіння Україні, і раптом...

Ні, він був і залишився однією з найсуперечливіших постатей нашої історії, крім прихильників мав багато й ворогів, але позитив у нього завжди перемагав негатив, і раптом...

Раптом серед ночі (бодай і чарівно-місячної) – викрав, як заголосила пані Кочубеїха, її малолітню дщерь...

Та чи могла таке утнути ТАКА людина? І втнути на схилі свого віку, коли вже до чоловіка стає ближчим Господь, а не коханка...

На той час Іван Степанович Мазепа вже 17 років був при булаві і до кінця гетьманства у нього залишалося всього лише чотири роки – останні, найтяжкіші й трагічні. І було йому вже 65 років.

Хоча... Написав «вже» і задумався. Хіба це вік – шістдесят п'ять років? Правда, як на сьогоднішні виміри, а на виміри тих часів такий чоловік у такому поважному віці вже – дід...

І в такому віці – такому, зрештою, статусі – він захопився юним дівчам.

Чи все-таки був правий Поет, який застеріг, що, мовляв, «любви все возрасты покорны»? «Все возрасты покорны... Все возрасты, все возрасты... Покорны, покорны...»

Гм... «Все возрасты...» Так уже й усі?

Хоча, дива трапляються. Бо хто її збагне, любов? Якщо вона, звичайно, любов. Працюючи над цим романом, коли автор тільки й думав, що про любов (у світлі, звичайно, отого твердження, що «любви все возрасты покорны», а отже, й думав про любов немолодого вже Мазепи і юної дівчини Мотрі Кочубеївни – чи буває така любов?), як з Австралії новина прилетіла. 106-річна (стощестирічна!) довгожителька, якась Марджорі Геммерд, заявила, що вона зустріла любов усього її життя.

До сто шостого року свого життя пані Геммерд ніколи не була замужем і з любов'ю, ясна річ, не зналася. І певна була: якщо Господь пошле їй друге сторіччя, як послав перше, вона і його проживе без любові, не відчуючи від того аніякої ущербності. Аж тут раптом...

Аж тут раптом закохалася. Вперше за 106 (сто шість!) років свого життя, закохалася в якогось містера Кроуфорда, 73 років. Уявляєте, яка в них вікова різниця? Але й він теж закохався в неї.

І – любов. Як зізналася щаслива жінка – «на все життя». (На яке «усе», коли 106 років вона вже мала?)

Закохані живуть у будинку для людей похилого віку – ще одна новина! – і запевняють, що їхні стосунки – як і почуття – ідеальні.

Гм-гм-гм...

«Ми розчинилися одне в одному, ми в злагоді, як старі друзі», а різниця у віці – 106 років молодій, 73 роки молодому – їм здається, що вона не має значення.

Головне, що в них любов. Головне, що пані Геммерд, проживши 106 років, нарешті зустріла свого судженого, а з ним і любов «на все життя».

От і намагайся після цього збагнути: що ж воно таке, любов? (Ні, ЛЮБОВ!) Годі, годі! Досі це не вдавалося нікому збагнути: а що ж таке любов? І певні, що нікому й не вдасться, бо це – любов. Ні, ЛЮБОВ – і цим все сказано!

А що він за один, Іван Степанович Мазепа? Коханець до останнього дня перебування в цьому світі? Але ж йому тоді можна лише по доброму позаздрити – не кожному випадає таке щастя, таке везіння – кохати дівчат і жінок до кінця свого віку – жагуче й нестримно.

Вперше молодий Мазепа одружився десь приблизно в 1668–1669 роках.

Це тоді, як він вступив на службу до гетьмана Петра Дорошенка. З'явившись у Чигирині (тоді столиця гетьманської України, починаючи з часів Богдана Хмельницького), зазнайомився там і швидко одружився з удовою (дещо старшого від нього віку) Ганною Фридрикевич. Вона була дочкою відомого хмельничанина Семена Половця, полковника білоцерківського (1653–1654, 1656, 1658), згодом генерального обозного (1664) та генерального судді в гетьмана Дорошенка. Тесть був близьким товаришем Дорошенка, тож узявся витягувати зятя на вершину влади – як це й водиться. Власне кажучи, тоді водилося і тепер водиться. Себто шлюб з його дочкою-удовою відкрив Мазепі шлях до влади і значного становища в тогочасній Україні – бо який тесть не витягне зятя, якщо сам займає високу посаду? А Семен Половець, як генеральний суддя, став другою особою в уряді козацької України.

Ганна була гарною і просто таки звабною молодичкою, про яку казали, що вона саме в соку. До всього ж ця жіночка була ще й багатенькою. Та ще й дочкою такої людини!

Ні, Івану Мазепі таки здорово поталанило – щоб і багата, і гарна, і мала такого батька. Щось одне з трьох – і то вже вважай тобі повезло з оженінням, а тут зразу стільки всіляких вигод. До всього ж Ганна трималася осторонь державно-політичного життя, не любила з'являтися – як дочка генерального судді – навіть при дворі гетьмана – двірцеві чвари були їй нудними. Вона всю себе віддавала родині та маєтково-господарським клопотам – власним (мала землі понад річкою Россю, близ Корсуня) і чоловіковим (на Лівобережній Україні). Якихось детальніших відомостей про неї не збереглося, як не знано, чи мала вона дітей од Мазепи. Історики вважають: якщо вони й були, то померли в ранньому дитинстві, тоді таке часто траплялося.

Правда, відомо з історичних джерел, що за гетьманування Івана Самойловича (Мазепа тоді був у військовому поході) Ганна Фридрикевич, чи то пак, тоді вже Мазепа, судилася з якоюсь Боровською – і це вже «асаулкою енеральною будучи». А судилася «пред бунчучним енеральним К. Голубом о тую сіножать, же стадом було Мазепиним вибито и по наказанию правном (судовому) Мазепиха на своїх сіножатах взаміну трави кошти давала».

Десь року 1703-го гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи біографію І. Мазепи, на той час гетьмана, зазначає, що він був одружений з багатою удовою, яка померла у 1702

році, буцімто мав тільки доньку, яка «дуже скоро пішла з життя». (Треба гадати, доньку мав від Ганни.)

А ось в синодику крупицького батуринського монастиря було знайдено поминальну на «род его милости пана Іоанна Мазепы». На першому місці у ній значиться ім'я батька Стефана (Степана), а далі йдуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана.

Це, вочевидь, всі найближчі родичі Мазепи, які або померли від моровиці, або, найімовірніше, загинули на Правобережжі під час спустошливого нападу татар 1674 року, пізніше, у 1700-х роках гетьман уже не мав нащадків. Тож і не дивно, що Мазепа після смерті дружини, будучи удівцем, думав-міркував про своє особисте життя, як йому далі жити та «здобути» спадкоємця. Це було для нього дуже суттєво, адже його рід, рід Мазепи, міг на ньому обірватися. А жити й далі одинаком – бодай і будучи при верховній владі, – не маючи поруч рідної чи хоч би близької душі, яка згодом стане рідною, ні... Від такого самотності, як згадував Іван Степанович, і сон ночами від нього утікав. Треба було шукати близьку людину, яка, згодом ставши рідною, обдарувала б його спадкоємцем.

А для цього потрібна була вона, єдина, без котрої чоловікові, у якому б віці він не був, і життя не життя. Без жони, без дітей... Ні, такого життя і ворогу своєму не побажаєш, адже ворог теж людина і не хоче жити вовком-одинаком.

Щоб качатися без сну ночами й зітхати, вставати та, запаливши свічку, смоктати «вірну козацьку дружину» – люльку, та думати, думати, думати: для чого жити, кому все, чого досяг, залишити? Чужі люди розтягнуть, згадати тебе нікому буде – то для чого так жити?

Ні, треба було шукати кохану, ту, яка стане тобі і єдиною, і найдорожчою, і буде тобі при життєвому кінці до кого голову прихилити... Чийм теплом – сердечно-душевним і тілесним, а воно в коханої завжди цілюще – зігрітися в цьому холодному і не завжди ласкавому світі – особливо до одинаків... Тож треба було шукати собі пару – ось тільки де?

Де вона, та єдина, яка зігріє тебе й позбавить гіркої самоти?

Серце жадало любові, а воно в нього, попри шістьдесят п'ять років, залишалося таким самим молодим, як колись було за юних літ...

Серце ще не хотіло старіти, рано старіти, воно все ще жадало дівчини. Отієї, що за козаком, як він у похід збирається, плаче. Як ото і в пісні співається... Задумавшись, він намутикував:

Козак од'їжджає,
Дівчинонька плаче:
«Куди їдеш, козаче?
Козаче-соболю.
Візьми мене із собою
На Україну далеку!...»

Він часто бував у походах ⁷, але ніхто за ним ще не плакав, як він у похід вирушав, ніхто не благав його, кажучи: буду, мовляв, сухарі їсти, аби бути, серце, із тобою...

«Дівчинонько мила,
Де ж будеш ти спати
На Україні далекій?»
«В степу під вербою.
Аби, серце, із тобою

⁷ «За 12 літ з початку мого гетьманства, – писав І. Мазепа в одному із своїх листів, – я зробив 12 літніх і 10 зимових походів».

На Вкраїні далекій!»

Все б оддав, аби хтось за ним хоч раз отак заплакав, приказуючи: «Аби, серце, із тобою...»
І раптом, коли вже й надію втратив і почав миритися з самотою своєю, знайшов таку дівчину. І не де-небудь за тридев'ять земель, в тридесятому царстві, а в столиці своїй, у Батурині. Знайшов там, де й не сподівався знайти.

І знав її, дівчиноньку милу, з дитячих літ її знав, а й не підозрював, що то ж вона, та, котра скаже йому, як заспіває: «Козаче-соболі, візьми мене із собою...»

Він би і взяв її, але що тут зчинилося, як дізналися люди лихі про кохання їхнє, що зчинилося!

І досі у вухах його, в душі його, у всьому єстві його набатом бевкає дзвін в обійсті Василя Кочубея, судді генерального... Таке – щоб він когось викрав та ще доньку товариша свого – і в сні найгідкішому не присниться, а бач... Пані Кочубеїха весь Батурин згвалтувала, що він буцімто дочку її – дщерь, як голосила, – викрав...

І це та Кочубеїха, котра буде кумою Мазепі, і Мазепа, як бував у доброму настрої, наспівував – правда, в присутності Василя, чоловіка її, – «Ой кум до куми залицявся...» І далі (Василь Кочубей, генеральний його суддя, тільки вуса крутив та гмикав) виводив:

Ой кум до куми залицявся,
Їй пошити сорочечку обіцявся.
Він шив, вишивав,
Вишиваючи казав:
«Ти, кума, ти душа,
Ти кругом, кума, ох і хороша!»

Але то так, жарти друзів. Просто весела пісенька. Її, правда, Кочубеїха – видно було по ній – всерйоз сприймала. Та серед усіх старшин Кочубеї були йому найближчі – наче родаци. На них покладався, як на твердий мур – не підведуть, коли що. Тож як не бував у походах, часто в них гостював, душу в спілкуванні відводив. І свята відзначали разом. А замість себе, як у похід ішов, на хазяйстві всієї Гетьманщини Василя залишав. Хоч і наказним, а все ж таки гетьманом. Та, мабуть, переборщив. Василь захотів справжнім гетьманом стати. А він за Кочубеїв, як за рідних турбувався: чи не тому, що довіряв їм, як самому собі, і в куми до них пішов. І гарно вони покумувалися – їй-бо, як рідня стали!

Ти кума, ти душа,
Ти кругом, кума, ох і хороша!..

Співав жартуючи, під добрий настрій, але співав від душі. Добре жити, коли є такі надійні друзі, що й братів тобі замінять...

Кочубеїха вдалася й справді нічогенька, судді Василеві Кочубею повезло на таку жіночку, жили вони, як казали, у злагоді, хоч пан Василь і потрапляв не раз під каблук пані Люби, але... Буває... Точніше, з ким не буває. Як і з чоловіком, так і з дружиною. У житті вони часто потрапляють у категорію «обоє рябоє».

Та й не хто інший, як підкаблучник Василь Леонтійович, «муж зело вірний, при вірній жонці своїй», як він сам себе титулував, одного разу таки взяв верх у родинній супрязі і якось порятував свою єдину. І навіть зберіг їй життя. Це він, підкаблучник своєї половини.

А трапилось... А-а, бий тебе коцюба, навіть згадувати зайвий раз не хочеться, до чого тоді дожилася пані Кочубеїха...

Був час – не кращий, звісно, в житті Василя Леонтійовича, – коли кохана його, у якої він так затишно почувався під її каблуком (не треба було жодного рішення приймати, все вирішувала вона, єдина), так ось, тоді кохана жіночка його Люба пустилась було... берега. Це ж треба, га? Що втнула. Він тоді служив генеральним писарем, «хвігура, можна сказати» (власне зізнання), а жіночка Люба (попри все, вона таки йому була любовою), так ось, жіночка його люба запила-загуляла. Чи – загуляла-запила, біс його розбере. Коли Василь Леонтійович, службою зайнятий у генеральній канцелярії та військовими походами, яких ніколи не бракувало, (сам гетьман – і той з одного походу в інший мотається!) спохватився і вирішив узятися за жіночку, вона вже було прославилась чи не на весь Батурин. Гульками своїми. Оковиту полюбила – дужче як мужа свого. І почали в них у домі збиратися старшинські жінки, такі ж любительки зеленого змія, як і вона, генерального писаря жона. Поки самі жінки збиралися, пили-гуляли і навіть перебравши, гопака витинали, ще можна було якось терпіти – перебісяться, мовляв. Але швидко в них удома – як Василя Леонтійовича не було в місті – на тих гульках козаки почали збиратися. Га? Це ж треба! Так і до содому з гоморрою можна було дійти, бо п'яна жінка що завгодно може втнути, коли чоловіка немає вдома, а молоді козаки підморгують їй...

Та й приклад уже був – з вищого світу Гетьманщини. Дорошенко-гетьман одружився було з родовитою племінницею самого Богдана Хмельницького. Її, як і його половину, теж Любовою звали. Через якийсь час, тільки вийшовши за гетьмана та ставши гетьманшею, Люба Павлівна загуляла-запила. Як виявилось, вона з молодих літ була небайдужою до зеленого змія і, поки її чоловік перебував у військових походах, пила-гуляла. З нудьги, мабуть. Спершу з жіночками посиденьки влаштовувала. А потім і з козаками... І таке витворяла, що Дорошенкові аж у похід доповіли: твоя жона «робить різні злочинства». Тобто уже зраджує мужа свого – правда, зраджує, коли п'яненко, як чіп. Дорошенкові від того, що жіночка зраджує його лише в п'яному вигляді, трохи легше було. Бо вірив він їй дуже.

– Зраджує, якщо п'яненко, – казав бувало, – бо хіба б тверезою вона таке дозволила собі, га? Вона ж мені вірна жона. А горілочка-тума хоч кого зведе з ума. От і мою Любочку звела...

Аби врятувати жіночку від пиятики та гульок з козаками, Дорошенко не раз, як радить народний звичай, «накривав жінку чорним платтям».

Він накривав, а вона пила та гуляла. Навіть коли чоловік почав накривати її чорним вовняним коцем (рядном), вона все одно пила. А він її накривав – мабуть, дуже любив свою жіночку непутящу.

Накривав чорним коцем і пан генеральний писар свою Любу, накривав, аби схаменулася та кинула пити і молодих козаків до господи затягувати – бо як і Дорошенко свою Любу, так і Кочубей свою Любу теж дуже любив.

Мовби почало помагати, але щось не дуже. Навіть накрита чорним коцем, Любочка його витягувала з пазухи якийсь там каламарчик і нахильці в пітьмі під коцем хлебтала. А тоді – під тим самим чорним коцем – виводила (голос мала гарний):

Ой маю я чорні брови,
Маю карі очі!
Чом ти мене, козаченьку,
Любити не хочеш?...

– Та люблю я тебе, окаянну, люблю, – бігаючи навколо дружини, накритої чорним коцем, вигукував – клявся та божився – пан генеральний писар, що кохає свою непутящу половину.

Довелося діда-знахаря до неї приводити, а він напоїв Любу якимось зіллям... І – допомгло. Після того зілля Люба почала носа вернути від клятої оковитої.

Кинула пиятику, слава тобі! Дід-знахар зі своїм зіллям виявився справжнім борцем із зеленим змієм. Правда, знахарю довелося за це теличку віддати. За його труди праведні. Добра була теличка, вже й тільна.

Радувався, що Люба мовби схаменулася, але ж і телички було шкода. Дід-знахар так і вчепився за неї... Чи... Воно можна було заради Люби й теличкою пожертвувати – бодай і тільною, – але ж Люба по якомусь часі знову почала прикладатися до келишка та запрошувати в гості молодих козаків... Невже й дідова наука їй тяжко далася?...

Далеко було – ой, ой, далеко! – і гетьману Дорошенку, коли він перевиховував свою... гм-гм... питушу й гулящу жіночку, наставляючи її на шлях доброчесності, і генеральному судді Кочубею, коли він тим же, що й Дорошенко займався – свою любку-голубку відучував... гм-гм... від пиятики, гульок і ще від дечого з молодими козаками. І теж наставляв – з останніх сил намагався! – на все той же, чомусь не дуже популярний у жінки шлях доброчесності; так ось обом – навіть разом узятим – було дуже далеко – ой, ой далеко! – до царя Петра Першого, котрий теж займався аналогічним дійством – свою єдину і ненаглядну відучував від пиятики, гульок, адже вона, розійшовшись, навіть пречудові було роги наставила своєму законному, а він її взяв і...

І, повірте, перевиховав – швидко і якісно. Та ще з таким розмахом, певно, застосовуючи в цьому ділі найновіші досягнення педагогіки і ще бозна-якої науки. Метод його спрацював надійно – куди тому Дорошенку та Кочубею з їхнім дилетантським перевихованням своїх непутящих, але коханих жіночок...

Далеко, далеко – ще раз повторимо, – їм з їхніми патріархально-кустарними методами перевиховання любих жіночок, далеко до Петра I та його ефективного методу перевиховання безрідної німецької служниці Марти Скавронської, яка, потрапивши до Росії в солдатському обозі, а потім і в казармах переходила з рук в руки, і в покоях генералів, які відібрали її в рядових і передавали один одному на тимчасове користування. Поки, врешті-решт, не дісталася вона Петру Першому, для якого не мало значення, якого походження дівка – аби вона приносила задоволення.

І цар так захопився солдатсько-генеральською дівкою, що, не довго думаючи, перетворив гулящу дівку Марту Скавронську на російську імператрицю Катерину (ах-ах, як вони кохали одне одного, правда, колишня солдатська курвочка, а тоді російська імператриця Катерина, якось було дала такого маху, загулявши за старою звичкою, що ледве не вилетіла з імператорських покоїв назад до солдатських казарм, для яких вона найбільше підходила).

Коли ще раніше цар Петро I дізнався, що його колишня жона Євдокія Лопухіна, вислана мужем своїм до Суздаля спокутувати гріхи свої, закрутила там з одним офіцером, то велів того офіцера негайно скарати на горло, а Євдокію «висечь кнутом» і відправити в далекий монастир на Ладозі – що й було негайно зроблено.

І ось нова його жона – ви можете уявити досаду і, зрештою, лють царя? – Катерина закрутила таке саме дійство. І не десь там, а в самому імператорському палаці, закрутила з молодим коханцем Віллімом Монсом... Це ж треба, га? Цар же так любив Катерину, а вона вміло, як кажуть, і серед білого дня наставляла йому роги – у спальні імператорського палацу. Рогатим, як знаєте, називають чоловіка, якого зраджує власна жіночка – най би вона довго жила і най би її не трафив шляк!

Сказати б, що Марта була красунею – так не скажеш. Але, як свідчили всі, хто її знав, коханці, звичайно, – володіла якоюсь «неймовірною жіночою привабливістю». З юних літ, яких у неї мовби й не було, бо одразу ж стала досвідченою, гм-гм, куртизанкою, була меткою та спритною, не гребувала ніякою роботою (хоч щось та було в ній позитивне!) і мала досить веселу вдачу.

Про таких, як вона, кажуть: їй все ніпочім, навіть де її не сій, вона й там вродить. Це й допомагало їй (і навіть порятувало її), коли вона, перехрещена з Марти на Катерину за православним обрядом, стала супругою російського царя.

Освіти не мала, неписьменна, але вміла (природою, вочевидь, була обдарована) так себе подати, що цар-чоловік, за свідченням царевича Олексія, завжди запевняв, що «жена его – умна!»

Вона інколи вгадувала (швидше серцем, аніж розумом, чи таку жіночу інтуїцію мала) його думки й бажання, тож завжди була на висоті. Государ називав її не інакше, як «Катеринушка». І любив її, любив... Що там говорити – до безуму. А втім, це не заважало йому мати коханок на стороні. І не тільки фрейлін. Сама Катеринушка підбирала йому «девок попышнее да порумянее», а чоловік і радий старатись. І вдячний був жоні-імператриці за таку турботу про нього та його сексуальне життя: «Ах-ах, яка розумна моя Катеринушка!...» А щодо жінок, то Петро не був вередливим та перебірливим – хоч дворянка, хоч фрейліна, хоч вулична повія, хоч знатного походження, хоч простолюдинка, йому все одне, аби вона була «попышнее да порумянее», бо для нього головним було не соціальне походження «девки», а його власне бажання і задоволення.

І жіночка його імператриця Катеринушка була такою. Секс, як сьогодні кажуть, для неї, та ще з молодим коханцем, був важливішим за соціальне походження того коханця. З циганом Марком в його таборі – була в біографії російської імператриці і така пригода – навчилася, власне, циган Марко її навчив, що на першому місці задоволення, а вже потім соціальне походження коханця.

Тож будучи імператрицею, мала вдосталь коханців з різних верств та соціальних груп. Правда, вертівся у неї один пунктик: коханці неодмінно мали бути молодшими за неї на 10–15 років, тоді з ними відчувала себе молодою, а швидка переміна коханців робила її життя вельми цікавим. Та й не вважала вона, сімейна жінка, любов на стороні за гріх. Який гріх, коли любов – це... вершина блаженства. Отож, міняючи коханців, зрештою, і набрела на одного молодика-красеня, авантюриста, готового кинутися в будь-яку пригоду, бодай і ризиковану, Вілліма Монса. Це був парубок не лише гарний собою, а й досить освічений, розумний, вельми спритний і до всього ж ще й дотепний. Але дещо забобонний. Носив на пальцях чотири каблучки – золоту, свинцеву, залізну і мідну – вони слугували йому талісманами. Запевняв, що золота каблучка означає любов. Імператриці він читав ще й вірші власного виготовлення, серед яких були жартівливі, грайливі, пустотливі і навіть пікантні – на грані непристойностей, що дуже подобалося імператриці. Особливо й зовсім фривольні чи, як би ми сьогодні сказали, порнографічні.

А його пестоші... О, це було щось! Таких пестошів вона ще не зазнавала – навіть з циганом Марком. І навіть з чоловіком законним.

Залишається додати відому – і тоді, і тепер – істину: чоловік (муж) завжди дізнається останнім, що його ненаглядна наставляє йому роги. Так було і з Петром I.

Вже всі при дворі знали – від прислуги до міністрів та князів, що імператриця на лобі в свого законного вирошує чудові роги, а сам чоловік, тобто цар Петро, ні сном ні духом.

І так тривало кілька років.

Та ось нарешті – нарешті! – дізнався про це і сам вінценосний рогоносець. (Немає такої тайни, яка б хоч колись не стала явною.) Таки дізнався цар-імператор Петро, що його половина кохана наставляє йому – майже відверто – роги... Дізнався, коли отримав анонімний донос (ось-ось він, доказ, що й донос необхідний для роду людського) про злочинні зв'язки імператриці з якимось там молодиком Монсом, котрий на той час при дворі імператора вже навіть займав якийсь там пост – Катеринушка йому виклопотала.

І ось до красунчика Вілліма Монса з'явився тодішній начальник Таємної канцелярії пан Ушаков і оголосив фавориту, що він арештований, забрав у нього шпагу, ключі, запечатав

папери і повіз його на допити до імператора – щоби знав, як крутити шури-мури з імператрицею.

Заодно були арештовані й декілька наближених до Катеринушки осіб.

Залишилося свідчення, що Монс, як Петро глянув на нього своїм орлиним поглядом, наче той ховрашок, затіпався і втратив свідомість.

«И он... тотчас во всем признался, так что не нужно было употреблять пытку...»

Слідство в справі коханця імператриці тривало всього тиждень. Але враховуючи пікантність ситуації, участь імператриці в тих шурах-мурах (як у Росії споконвіку кажуть, у блядстві тому), Монса звинуватили лише в хабарництві. Будучи коханцем імператриці, він, ніде правди діти, брав з чиновників мзду, щоб за допомогою Катеринушки вирішити ті чи ті справи... Звинувачення мовби й дрібне (хто не брав при дворі хабарів, починаючи з Петра I – цар брав хоча б від гетьмана Мазепи, тому й на доноси, що йшли на гетьмана, не звертав особливої уваги), але Монса засудили до страти. Та ще й позбавили права на помилування.

Страта відбулася на Троїцькій площі. О десятій ранку туди прибув кортеж із засудженим. Його вели під руки солдати. Він вже не йшов, тож його солдати майже тягли. За ними простував протестантський пастор – Монс був католиком.

І ось учорашній улюбленець долі, чи то пак, імператриці, камергер двору – щоб він міг до неї в покої проникати, Катеринушка виклопотала йому таке придворне звання, – відомий франт і серцеїд, прихильник всього вишуканого – особливо в коханні – ледве-ледве тягнув ноги, власне, його тягли солдати, і був блідий та виснажений, в кожусі-тулупі – на голі тіло. Ось він вже на ешафоті, де стояв здоровенний кат із здоровенною сокирякою з блискучим лезом, що спалахувало на сонці.

На ешафоті також стирчала чимала палиця з гостряком угорі. І Монс не міг од неї відвести очей, знаючи, що через мить його бідна голова буде наштрикнута на ту палицю...

Солдати поставили засудженого на коліна, а голову, що йому вже не належала, поклали на плаху й відскочили, як тільки кат підняв сокиру.

Мить – і все було скінчено. Кат свою роботу виконав професійно і бездоганно, як істинний майстер своєї професії...

Сонце ще тільки-но збиралося котитися до заходу, як імператор запропонував імператриці «прогулятися перед сном», чого раніше ніколи за ним не водилося. І ось позолочена імператорська карета в супроводі ескорту бравих драгунів покотилася на Троїцьку площу, де ще стояв ешафот, а на високій палиці – так званому колу, – стирчала голова бідного Монса...

– Подивись, подивись, Катеринушко, на цю голівоньку на колу, – ласкаво призапрошував свою жону імператор. – Кого він тобі нагадує?...

Катерина глянула і...

І подивившись в очі імператора без будь-якого збентеження – ну, лицедійка! – своїми невинними, чи не дитячими, очима, а потім ліниво, але не без збурення, проказала: «Як сумно, що в придворних стільки зіпсованості...»

Імператор з нею, любою жонушкою, погодився, і того ж вечора за його вказівкою голова Монса була знята з палиці, опущена в скляну банку зі спиртом і вчистю поставлена в покоях імператриці на її столику – певно, для кращої пам'яті. Чи щоб Катеринушка не забувала свого коханця.

Оце вам розмах Петрової науки і її дієвість – куди тій сучасній педагогіці, коли вчать, вчать, а воно, те, кого вчать, по-старому діє, бо наука од нього одскакує, як горох од стіни.

Ось як треба вчити своїх гулящих жінок – з царським розмахом! Де там Дорошенкам та Кочубеям з їхньою наукою, коли вони намагалися відучити своїх жіночок від питва й гульбищ з молодими козаками – повчитися б їм у царя Петра.

– Е-е, парафіяни мої любі, тут одним котом, бодай і чорним, не обійдеться, – втрутився в «непорозуміння між гетьманом та генеральним суддею» (так було названо інцидент) отець Михайло, коли якось до нього в храмі Божому звернулася Кочубеїха за підтримкою та попросила пояснити, хто з них прав – вона з паном Кочубеєм і чоловіком своїм, чи пан гетьман, він же Мазепа, що чинить самоуправства і викрадає серед ночі дівиць? «Хоча, – додала, – наперед знаю, що наше, Кочубеєве, буде зверху, бо інакше й справедливості не буде».

Отець Михайло, радий, що трапилась нагода добру проповідь у храмі Божому виголосити, проказав:

– Тутечки ні та сторона не винувата, ні ця, супротивна. Ні пан гетьман, ні пан генеральний суддя зі своєю пані суддихою. Тут, щоб ви знали, любі мої, сам Сатанайл винуватий.

Господь-Бог є творцем лише вищого, духовного світу, а зримий світ і тіло людини створені Сатанайлом, що існував одвічно і є втіленням зла. Оскільки душу людини створив всеблагий Бог, а тіло – Сатанайл, то в людині завсіди точиться боротьба. Між прагненням душі до добра і потягами тіла до зла...

І всім, хто був у храмі Божому і слухав ясу отця Михайла щодо немир'я між паном гетьманом і паном генеральним суддею, стало все втямки, але...

Але все зіпсувала пані Кочубеїха (це вона вміла). Вислухавши отця Михайла, привселюдно заявила, що їх, Кочубеїв, і в першу чергу її особисто, пан Бог створив і тому вони завжди праві і праведні («Ну, майже праведні», – уточнила), а Мазепу створив дідько і тому він і на старості не може вгомонитися, а бігає за дівицями та виманює їх з отчого дому до себе на потіху, щоб йому!..

Пан гетьман, коли почув, яким творцем нагородила його пані Кочубеїха, лише пхукнув – «пху ти!..» І за звичкою набивши тютюном люльку, довго викрещував вогонь, збиваючи кресалом палці, і потім, зосереджено сопучи, курих собі й курих...

Після того між двома шанованими родинами миру вже не було. Так, траплялося іноді перемир'я, але – нетривке. Хоч пан гетьман бувало за старою звичкою навіть у гості до Кочубеїв заходив та все намагався налагодити добрі відносини, але нічого доброго з того не виходило. Перемир'я чергувалося із чварами, закінчувалося благоденним миром – на якийсь час. І знову між ними пробігав отой самий чорний кіт...

А, може, це тому так лучилося, що гетьман Іван Мазепа, як писав один з істориків, «крім усіх інших чеснот, був справжнім героєм-коханцем».

І далі чи не з гордістю – знай, мовляв, наших!

«Рано овдовівши й лишившись бездітним, він звабив безліч жінок. (Так уже й безліч? – В. Ч.) Аж поки на старість його самого не звабила хрещениця, шістнадцятирічна Мотря Кочубеївна, на 50 років молодша від нього. У цій романтичній історії було все: і нічна втеча з батьківського дому, і скандал, влаштований батьками, і домашній арешт юної шукачки пригод, і сповнені жаги любовні листи старого гетьмана...»

Мазепа, поховавши жону, вдовів два роки, а потім...

«Но в это время, – писатиме інший історик, – согласуясь с наличием в бороде Ивана Степановича седины, бес начал усиленно дергать его за ребро...»

І смикання те закінчиться не просто нещасливим коханням, а – трагічними подіями, що зведуть Василя Кочубея зі світу цього...

Богат и славен Кочубей.
Его луга необозримы;
Там табуны его коней
Пасутся вольны, нехранимы.
Кругом Полтавы хутора
Окружены его садами,

И много у него добра,
Мехов, атласа, серебра
И на виду и под замками...

Так починається знаменита поема Олександра Пушкіна... Ні, не «Мазепа», як то вона мала б називатися, а – «Полтава».

Насправді всі події, описані Пушкіним у поемі «Полтава», відбувалися в гетьманській столиці Батурині.

Процитуємо ще:

Но Кочубей богат и горд
Не долгогривыми конями,
Не златом, данью крымских орд,
Не родовыми хуторами —
Прекрасной дочерью своей
Гордится старый Кочубей.

И то сказать: в Полтаве нет
Красавицы, Марии равной.
Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеянный в тени дубравной.
Как тополь киевских высот,
Она стройна. Ее движенья
То лебедя пустынных вод
Напоминают плавный ход,
То лани быстрые стремленья.
Как пена, грудь ее бела.
Вокруг высокого чела,
Как тучи, локоны чернеют.
Звездой блещут ее глаза;
Ее уста, как роза, рдеют.
Но не единая краса
(Мгновенный цвет!) молвою шумной
В младой Марии почтена:
Везде прославилась она
Девницей скромной и разумной.
Зато завидных женихов
Ей шлет Украина и Россия;
Но от венца, как от оков,
Бежит пугливая Мария.
Всем женихам отказ – и вот
За ней сам гетман сватов шлет.

Он стар. Он удручен годами,
Войной, заботами, трудами;
Но чувства в нем кипят, и вновь
Мазепа ведает любовь.

Мгновенно сердце молодое

Горит и гаснет. В нем любовь
Проходит и приходит вновь,
В нем чувство каждый день иное:
Не столь послушно, не слегка,
Не столь мгновенными страстями
Пылает сердце старика,
Окаменелое годами.
Упорно, медленно оно
В огне страстей раскалено;
Но поздний жар уж не остынет
И с жизнью лишь его покинет.

Не серна под утес уходит,
Орла слыша тяжкий лёт;
Одна в сених невеста бродит,
Трепещет и решенья ждёт.

И, вся полна негодованьем,
К ней мать идет и, с содроганьем
Схватив ей руку, говорит:
«Бесстыдный! старец нечестивый!
Возможно ль?... нет, пока мы живы,
Нет! он греха не совершит.
Он, должный быть отцом и другом
Невинной крестницы своей...
Безумец! на закате дней
Он вздумал быть ее супругом».
Мария вздрогнула. Лицо
Покрыла бледность гробовая,
И, охладев, как неживая,
Упала дева на крыльцо.

Она опомнилась, но снова
Закрывает очи – и ни слова
Не говорит. Отец и мать
Ей сердце ищут упокоить,
Боязнь и горечь разогнать,
Тревогу смутных дум устроить...
Напрасно. Целые два дня,
То молча плача, то стенья,
Мария не пила, не ела,
Шатаясь, бледная как тень,
Не зная сна. На третий день
Ее светлица опустела...

Треба гадати, саме тоді Марія (вона ж Мотря, Мотрононька) втекла з отчого дому, втекла самовільно, без дозволу батьків, що вважалося великим злочином; втекла не на гульки, не на досвідки, де збиралися незаміжні дівчата, втекла до коханця, до старого Мазепи, який був чи не до безтями закоханий в юну дівчину, у свою хрещеницю – як і вона була закохана у

свого, по суті, названого – хрестив же – батька. І почалася їхня велика, але щасливо-несчастлива трагедія...

У слов'ян-руси́чів (чи хоча б у євреїв) прізвища створювалися не лише від імені батька, як у більшості народів, а бувало, що й від імені матері. (Найвідоміший приклад – знаний артист естради Аркадій Райкін. Син Райки.) А ось у татар, як і взагалі в тюркських народів і племен, прізвища утворювалися лише від імені батька. (Кожний з дитячих літ мав запам'ятати імена своїх предків по батьковій лінії аж до сьомого коліна!) В Росії татари до батькового імені тепер додають закінчення – ов, – ев, – ін. Так і виникли татарські прізвища Аксаков, Баширов, Бусаєв, Юдашев, Абайдуллін, Тургенєв...

Також виникнення деяких татарських прізвищ було пов'язане з професією. Хоча б: Урманчєєв (лісник), Аракчєєв (торгівець горілкою). А вже нащадки їхні ставали на Русі (Київській, Московській чи пізніше в Росії) «чистими» росіянами (самоназва – руські) й, бувало, займали значні державні пости, ставали дворянами, відомими у віках – або зі знаком «плюс», або із знаком «мінус», все одно. Як от вище згадуваний Аракчєєв – державний і військовий діяч за царювання Олександра І, згодом начальник військових поселень, прославився реакційною політикою (названою палочною дисципліною), нещадно розправлявся з антикріпосницькими виступами селян та військових поселенців. Звідтоді поняття «аракчєєвщина» стало символом усякого деспотизму і брутальної сваволі. (Але хтось Аракчєєвим та його «аракчєєвщиною», певно, гордиться, адже його уведено до книги «100 великих россиян», що її видала Москва.)

«Богат и славен Кочубей...»

Так, так, «наш» Кочубей, Василь Леонтійович.

Багатим він таки був – мав численні і чималі маєтки, кріпаків на тих хуторах, а ось славним... Ніде не вчився, як і більшість тодішніх діячів (крім Мазепи, який був надзвичайно освіченим, але це на ті часи – неймовірна рідкість), був самоуком, якого навчило життя. Від природи володів кмітливим умом, умів пристосовуватися – особливо до сильних тих часів. У житті часто, крім освіти (і багатства теж), потрібні ще й знайомства з впливовими людьми. Треба для успішної кар'єри стати чийось протеже – як зветься особа, що користується чиеюсь прихильністю або рекомендацією для влаштування своїх справ, для службової кар'єри, взагалі стати чийось улюбленцем або ставлеником.

У народі це добре розуміли – по-простому, але вельми парадоксально-мудро. Як запевняє героїня Степана Руданського, яка в церкві ліпила свічку і Богу, і чорту: «Треба всюди, добрі люди, приятеля мати...»

Гм... Таким архівпливовим приятелем, який витягнув Кочубея до влади по службовій драбині і був для нього Мазепа Іван Степанович. (Кочубей був його протеже.) Ставши гетьманом, Мазепа потягнув на гору за собою і свого приятеля, з яким покумував і був другом для його родини. Так нікому не відомий Василь Кочубей – хоч і багатий, але ж без освіти й військового досвіду – в один, як кажуть, мент стає генеральним писарем при уряді – завдяки Мазепі. І пішов далі зростати – теж дякуючи Мазепі, – аж до генерального судді. Може б, і ще зростав і сягнув би нових вершин влади, якби чорт-біс не підштрикнув писати доноси на свого благодійника (так віддячив йому за допомогу), але це вже, як кажуть, інша тема.

А ось слава...

Слава за життя вперто обминала Василя Леонтійовича – не було, очевидно, причин виявляти до нього прихильність, протегувати йому. Надто невдатим був Василь Леонтійович Кочубей! Слава прийде, коли Василь Кочубей, вже страчений за зраду свого благодійника, друга і кума, як злочинець, лежатиме в могилі. Після переходу Мазепи до Карла XII буде реабілітований, і сам кат його Петро І (це він засудить Кочубея на смерть) оголосить його героєм,

і Василя Леонтійовича, як «невинно убиеного», перепоховують у Києво-Печерській лаврі – ось тоді до нього й прийде... Слава не слава, а відомість таки з'явиться, після якої його заднім числом називатимуть ще й «державним діячем».

Та й Пушкін про нього дізнається теж завдяки реабілітації і царській вказівці прославляти Кочубея яко герою.

Що таке, зрештою, герой? У первісному значенні (за греками давніми) це – дух померлого, який впливає на живих (герой з грецької перекладається, як владика, пан). Героями вважалися душі видатних предків, вождів, богатирів, потім поняття героїв розширилось і до них стали прирівнювати сили природи, казкові образи, деяких богів і демонів крито-мікенської епохи, епонімів племен, областей, міст, і тоді ж їх вперше почали називати напівбогами. У класичну епоху героями почали називати також борців за свободу, видатних полководців. Культ героїв був зазвичай пов'язаний з їхніми гробницями і носив хтонічний характер: жертви приносились увечері чи вночі, і тварини мали бути чорної масті. За віруванням греків, герої жили й у гробницях і звідти впливали на долі людей та полісів.

Вважалися посередниками між богами і людьми, захисниками людей, охоронцями від зла та лих, рятівниками від незгод. Вони – благодійники людей – знищували чудиськ, велетнів-розбійників, це борці з ворожими людям демонами. Але герої можуть бути і небезпечними – якщо їх не шануватимуть. Гробниці героїв з їхніми уявними останками вважалися такими, які володіють чудодійною силою, і були об'єктами культів, що згодом вплинули на обожнювання елліністичних царів та римських імператорів. (Ряд рис і функцій героїв християнство перенесло на святих.)

Сьогодні герой – це видатна своїми здібностями і діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою і в труді. Або людина, яка втілює основні, типові риси певного оточення, часу, певної епохи тощо, а також чим-небудь відзначалась і привернула до себе увагу.

Таким героєм Василь Леонтійович Кочубей, даруйте, ніколи не був, а прославився він доносом на свого благодійника, друга родини та ще й кума, а кумівство у ті часи в Україні прирівнювалося до спорідненості...

Серед українських дворян і старшин часів Гетьманщини найвідоміший (хоч історичні оцінки його діаметрально протилежні) – Василь Леонтійович Кочубей. Він теж веде свій родовід від беків (титул тюрків знатного роду, князів або начальників невеликих племен, урядових та військових осіб) татарської орди, що кочувала ще в XVI столітті в степах між Дністром та Дніпром, серед них згадується і якийсь Кочубей – від тюркських слів «коч» і «бей» (теж знатний титул у тюркських народів і племен), який займався скотарством і кочував з худобою та своїми підданими південними степами. Прародитель прізвища Кочубей, а тоді просто кочубей, на початку XVII століття подався на службу до русів Київської Русі, прийняв християнство з ім'ям Андрій⁸. (За іншими даними, він навіть був знаним комонником у війську Богдана Хмельницького і буцімто дослужився до сотника.)

Онук його – Василь Кочубей. Народився він 1640 року. Якимись особливими здібностями не відзначався, але був трудолюбивим (а це – немало) і добре знав канцелярську службу. У 1681 році став регентом військової канцелярії, в 1687-му – завдяки Мазепі – генеральним писарем, чин на той час значний, а маючи його, можна було «стрибнути» ще вище. Та ще спираючись на покровителів.

Іван Мазепа, ставши гетьманом, нагородив Кочубея селами (в тім числі – знаменитою, оспіваною Гоголем Диканькою), ще й присвоїв йому в 1694 році достоїнство генерального судді (Василь Леонтійович, онук татарина, добре спрацювався з гетьманом Мазепою), а в 1700-му

⁸ Можна згадати російського Кочубея Віктора Павловича – це державний діяч, граф, князь, віце-канцлер, міністр внутрішніх справ, голова держради і комітету міністрів (1768–1834).

виклопотав для нього ще й звання стольника (двірський, згодом придворний чин-посада в Російській державі XIII – XVII століть; стольник прислужував князям-царям під час урочистих трапез, супроводив їх у поїздках, а згодом стольників призначали на воеводські, посольські та інші посади).

Василь Леонтійович у щасливому загалом шлюбі з Любов'ю Федорівною мав сина Василя (бунчуковий товариш, згодом полтавський полковник, першим шлюбом був одружений з дочкою гетьмана Данила Апостола – Анастасією, а від його синів – Семена, Василя, Павла – утворилися три гілки роду Кочубеїв) та сина Федора (теж бунчуковий товариш – почесне звання, яке українські гетьмани спочатку надавали синам генеральної старшини і полковників, а пізніше – відставним полковникам і полковій старшині).

Також генеральний суддя мав і двох дочок: старша Ганна була дружиною племінника Мазепи Івана Обидовського, а молодша Мотря, вона ж Мотрона, вона ж Мотроночка, Мотронка, Мотрононька, Мотречка, Мотруна, Мотруненька, Мотрунечка, Мотрося, Мотросенька, Мотруся, Мотрушка чи й просто Мотя – улюблениця генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея та його коханої дружини Любові Федорівни, вона ж...

Вона ж героїня любовної історії з гетьманом Мазепою, загалом романтично піднесеної, що завела її матір у в'язницю-хурдигу, а батька – на плаху під сокиру ката. Чи не це й приваблює до неї увагу, крім Пушкіна та Рилєєва з Росії, ще й багатьох європейських творців, яким лише дай подібну історію, а вже вони так її розпишуть, так. Одне слово – на віки.

«І та романтична пригода Мазепи з донькою Кочубея Мотрею у 1704 році утворила прірву між родиною Кочубея й Мазепою. Проте й надалі – і не лише про людське око – не переривалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, щирі розмови. Занадто багато спільних думок, інтересів, справ, врешті, спільних таємниць і гріхів зв'язували цих двох людей.

Але десь у глибині, у близькому оточенні Кочубея зростала ворожнеча й ненависть до Мазепи, нагромаджувалися усілякі матеріали, чутки, плітки, переказувалися необачні слова гетьмана, який міг іноді не критися перед Кочубеєм, хоч і не підпускав його до таємних своїх акцій» (збірка «Усі гетьмани України»).

В українців (та й не лише в моїх одноплемінників) кохання – це золоте людське почуття, найбільше щастя, світла доля – хоча буває, що воно приносить і горе.

Хто тільки не намагався розгадати таємницю незбагненого почуття – кохання. Які мудрі голови не силкувалися протягом тисячоліть розібратися, а що ж воно таке – кохання? А віз і нині там. Всі знають, що таке кохання і... І намагаються все ще розгадати його таємниці.

В одній з праць на цю тему автор якось прочитав:

«Можливо, людина стала людиною тоді, коли навчилася виготовляти знаряддя праці. Такою вона стала саме тоді, коли, зірвавши чарівну квітку, не скористалася нею (за звичкою) як смачним наїдком, а подарувала істоті іншої статі як знак прихильності і першої іскорки любові. У давнину слов'яни поклонялися, окрім інших, і богам любові – Ладі, Дані, Лелю, Лелі (Лялі) та ін. У деяких народів символом кохання була бджола, бо поєднувала (як і любов) “солод меду і гіркоту жала”».

Із сивої давнини український народ опоетизовував кохання: підносив його до найсвітлішої людської мрії – «любов сильніша за смерть», «любов, як перстень, не має кінця», «хоч в одній льолі, аби до любові» тощо. В Україні символами вірного кохання були голуб, лебідка, калина, троянда та ін. Щоб причарувати кохану, вдавалися до ворожок, до чар-зілля, замовлянь, носили пахучі трави, купалися в любистку, ранковій, купальській росі...

Гуцульські легені, ризикуючи життям, шукали на стрімких урвищах ніжну шовкову квітку едельвейс і дарували коханій. Такий сміливець був вартий любові.

І хто б знав сьогодні в Україні якусь там Мотрю (Мотрононьку) Кочубей, дочку генерального судді гетьманської України, нічим особливо не примітну, правда, красуню, але ж не видатну особу, не...

Якби вона не закохалася – та ще так шалено! – в гетьмана України. І не в якого-небудь (яких-небудь, безликих гетьманів в Україні не бракувало), а в самого Мазепу...

Юна Кочубеївна, – а це було її перше кохання, що сонцем у душі засяяло, – так закохалася, що холонула (а серденько завмирало) від однієї лише думки, що гетьман може не відгукнутися на її сердечні почуття – наївна! Від такої лячної думки зіщулювалася, як Божа пташка, коли вздріє шуліку.

Чула від старших дівчат, що коханого, аби його втримати, треба до себе присушувати. А чим присушують? Та замовлянням. Присушками-замовляннями дівчата прагнуть привернути до себе козака, щоби він так і присох до дівки. Щоби в нього, як і в неї, серце переповнювалося коханнячком.

Світлої ночі зверталася до нічного сонечка – місяця:

– Місяцю Володимире, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невольники й невольниці плачуть за батьком та за матір'ю, за дітками маленькими, як корова за телям, як лошиця за лошам, як ослиця за осям, як море за морем. Даруй же, Господи, щоб так за мною народженою, хрещеною і молитвяною рабою Божою Іван плакав... І жити без мене не міг, як я без нього, як ніч без місяченька, день без сонечка...

Як безхмарне небо вночі яскраво визоріється, виходила на згірок, руки до небесних світил здійскала:

– Зорі-зоряниці, є вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена народженна Мотря. Ідіть, зберіть ви красу, покладіть на хрещену народженну Мотрю. Як ви ясні, красні межі зірками, щоби й Мотря була така ж красна межі жінками і щоб Іванко без неї жити не міг і жадав її в обійми свої схопити і все життя з нею в любові прожити.

Ночами зважувалася, хоч і лячно було, звертатися навіть до хатнього дідька, задобривши його перед цим чимось смачненьким:

– Отець домовий! Скоч додолу та принеси мого Івана до мого дому: неси його душу, неси його біле лице і щире серце якнайскоріше, якнайпрудкіше, в цей час, у цю годину. Біжи прудко, біжи хутко, як цей дим біжить угору, щоби ти так прудко та хутко приніс мені народженого, хрещеного і молитовного раба Божого козака Івана...

Кладкою в Україні називається дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу на другий бік чи берег.

Або ще невеликий дерев'яний поміст лише з одного берега на річці, ставку чи ще на якійсь водоймі для прання білизни. До таких кладок приходили жінки та дівчата зі жлуктами, ночвами, коритами й праниками (там, на кладці часто й побачення призначали), жартували, сміялись та, перучи, лупили праниками пране. А часом перучи й співали – про кладку і в піснях згадується. Без неї жінкам аж ніяк не можна було – в хаті чи біля колодязя з пранням, як збереться його багатенько, не впораєшся.

Того часу про кладку в піснях виводили, і за нашого часу – колись популярну «Марічку». Герой на одному боці живе, а та, що запала йому в серце, – на другому.

Пригадуєте?

В'ється, наче змійка,
Неспокійна річка.
Тулиться близенько
До підніжжя гір.

А на тому боці —
Там живе Марічка
В хаті, що сховалась
У зелений бір...

Парубок ходить сам не свій, бо туди (на той берег) дороги не знаходить. Але духом не падає, бо налаштований рішуче:

Все одно на той бік
Я путі знайду.
Чуєш чи не чуєш,
Чарівна Марічко,
Я до твого серця
Кладку прокладу...

Була така чи не поетична кладка і неподалік обійстя Кочубеїв – у неділю та ще за гарної днини там частенько збиралася батуринська молодь, яка мешкала неподалік, дівчата приходили на кладку прати, а парубки, використовуючи момент, до дівчат залицялися, як справжні джигуни. Там лунали сміх і пісні, разом із жартами лупали праники на кладці, весело було, гарно. (Микола Пимоненко це відобразив у своїй мальовничій та симпатичній картині «Біля річки».)

Приходила до кладки й Мотря Кочубеївна – прати. Матінка її, щоби не росла білоручкою, панянкою, ні на що не придатною, змалку до праці привчала. («Нема поганих робіт, – казала, – є погані дівки-ледащиці».) От Мотря прала, білизну на кладці вибивала, стомилася й відпочити хотіла. Аж тут згадала ще одне замовляння. Та й заторохтіла його:

– Трясу, трясу кладкою, кладка водою, а вода купиною, а купина чортами, а чорти козаком Іваном, щоб його трясли, трясли та й до мене принесли, до народженої, хрещеної молитовної раби Божої дівчини Мотрі, аби козак Іван віднині й до віку був тільки з нею, дівицею Мотрею.

Аж тут матінка до ставка прийшла – чорти, мабуть, її замість козака Івана до Мотрі принесли. Прийшла подивитися, як Мотря, пере та й почула її замовляння.

– Людо-оньки, – за звичкою заголосила матінка. – Ви послухайте, що меле моя дщерь. Чортів – тьху-тьху, – прохає, аби трясли якогось козака Івана та притягли до неї. Здуріла дівка, їй-бо здуріла! Якого це ти козака назнала, га? Ану зізнавайся, бо я тебе зараз не гірше чортів потрасу!

Мотря від крику марудного здригнулась, смикнулась і шубовснула з кладки у воду...

– Ото тебе чорти трясуть, – як вирок винесла матінка. – Гляди-и...

Гетьману тоді стукнуло шістдесят п'ять, Мотрі пішов шістнадцятий. На піввіку різниця! Що дівча втратило розум – не дивно. Наївне! Дивно, що в цій «романтичній пригоді», що лучилася між ними, ґрунт під ногами разом з розумом (а він у нього був блискучим) на якийсь час втратив і гетьман. Бо любові, як запевняють бувалі, не заспиш, не заїси...

Він швидко схаменеться, але...

Що було – те було. Коли б у його час жив Іван Франко, Мазепа повторював би його рядки, що «любов, мов слабкість десь яка, / Надійшла мені вже в кість і крив». Чи повторював би слова Сосюри: «В муках любові стою край вікна».

І він стояв, видивляючись свою любов, коханнячко своє неземне...

Із пісні – так-так, – слова не викинеш. Та ще з якої пісні. З кохання, що, як писатиме поет, раз на тисячу літ приходить...

І рядки ці Володимира Сосюри, чарівного лірика України, нема-нема та й зринають, як згадую кохання Мотрі Кочубей до Івана Мазепи (чи Івана Мазепи до Мотрі Кочубей):

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
І земля убирається зрання...

Дише тихо і легко в синяву вона,
простягає до зір свої руки...
В день такий на землі розцвітає весна
і тремтить од солодкої муки...

Але ж і Мотря була ще та чарівниця. (Може, сама й не підозрювала, що вона чарівниця.) Бо щось у ній, у Мотрі-Мотрононьці було таке... таке, що ні словом сказати, ні пером списати – чари незбагненні. І ті чари сколихнули душу старого гетьмана, збурили його, оживили, запалили, як юнака, що ледь було не втратив землі під ногами і реальності світу білого.

Вона була незвичайною, юна українка Мотря Кочубеївна. Це відчували й ті, хто України не знав – хіба що колись чули щось про неї та її чарівниць. Для них Мотря ставала Україною, і через неї, через незбагненну Мотрононьку, вони відкривали загадкову країну козаків і гетьманів.

Це чи не першим відчув автор передмови до поеми О. Пушкіна «Полтава» Ю. Айхенвальд. Ось що він писав 1909 року про юну українську дівчину в поемі російського генія:

«Старый отец (Василь Кочубей. – В. Ч.) гордился ею... она была ему дороже мехов, атласа, серебра, потому что она была для него не только дитя, но и воплощение его родной Малороссии. Украинка пушкинской поэзии, она выросла на хуторе, в тени украинских черешен, и стройна она была, как тополь именно киевских высот. Природа Малороссии создала в ней свой лучший цвет, свою первую Марусю, и за это с любовью и лаской внимал ее песням богатый и славный Кочубей. Но проходящая через всю поэму степенность поэта, приобщившегося к отцовской психологии, сообщает нам, что не только мгновенные чары красоты привлекли к Марии женихов из Украины и России, – везде прославилась она девицей скромной и разумной...

Она скромна и пуглива, трепетная лань, и лань напоминает ее движения; и когда она, бродя в сенах, трепещет и решение ждет, то она похожа на серну, которая уходит под утес, орла слыша тяжкий лёт; и когда уже безумная, она встречается с Мазепой, то убегает от него легче серны молодой. И вот она, человеческая лань, такая робкая, такая пугливая и трепетная, она, девица скромная и разумная, совершает стыд и безумие, ей приятен ее позор... (Це коли вона вночі втікає з батьківського дому до Мазепи.)

Здесь Пушкин опять встретил на своей дороге загадку любви, которой все возрасты покорны. Он знает, что сердцу девы нет закона, и потому его не удивляет любовь Марии к Мазепе... Страстные мечты украинки тяготили к седой голове... серебряная старость очаровала ее. Это несомненно произошло от того, что Мазепа был воин и поэт. В темнице Кочубей вспоминал песни дочери своей, а пела она только те песни, которые слагал Мазепа, когда он беден был и мал. Она певца полюбила за песни. С тех пор, как были они сложены, прошло много лет, и Мазепа стал не только богат и могуч, но и стар. Однако в песнях его сохранилась молодость его: песни не стареют. Поэту вечная подобает юность. И вот Мария чувствовала и певучими устами своими передавала молодость Мазепы, бессмертную жизнь его стихов, – что же могли значить для нее волосы седые? И могла ли она видеть старым того, чью в звуках сохранившуюся молодость она повторяла и усилила молодостью своей? Кроме того, Мазепа

был и воин. А воин тоже никогда не стар. В бою все молоды. И Мария, полюбившая конный строй и бранный звон литавр, и клики пред бунчуком и булавой малороссийского владыки, – Мария нашла в Мазепе чудное сочетание двух вечных юностей – поэта и воина».

Зрештою, Мотря Кочубеївна була і залишилась тією слов'яночкою, про яку напишуть вже за наших днів Г. Татарченко та В. Крищенко у вірші «Слов'янська врода»:

Я тебе стрічаю ранком, —
Слово котиться в розмову
Дорога моя слов'яно,
Кароока, чорноброва.
З тебе писано ікони...
Хоч мінлива наша мода,
Та не згубиться ніколи
Чарівна слов'янська врода.

І сьогодні історики (та й не тільки вони) все ще сперечаються: чи могла бути в дівчини шістнадцяти літ така любов до чоловіка, який вже розміняв сьомий десяток, а чи це була всього лише примха розбалуваного і некерованого дитяти?...

А сперечаючись, намагаються розібратися, а хто ж вона була – Мотря Кочубеївна?

Четверта й остання дитина Василя і Любові Кочубеїв.

Останньою, а тому й найулюбленішою, якій дісталася чи не вся батькова любов (а в неї ж була ще сестра і брати) і яка звикла це сприймати як даність, адже їй ніколи й ні в чому не відмовляли. Все для неї, для доці своєї. Справді-бо, вікова різниця між ними була вражаючою. Але мають рацію історики, які наголошують: ті, хто звинувачує Мазепу в блуді, не враховують одну істотну деталь: гетьман домагався руки дівчини, яка відповідала йому взаємністю. Зрозуміти молоду Кочубеївну неважко: Іван Степанович був для неї уособленням мудрості, шанованою всіма людиною. Навіть у такому віці, як зізналася пані Сенявська французькому послу у Варшаві Францісу Бонаку, старий Мазепа «приваблює легко до себе своїм чаром жінок».

Хрещений, який часто гостював у домі Кочубеїв, міг приворожити дівчину й знанням мов, і власними віршами. Мова його листів до неї ніжна й зворушлива. «Щасливі мої письма, що в рученьках твоїх бувають, ніжні мої бідні очі, що тебе не оглядають», – писав він Мотрі.

Та й зовні гетьман мав вигляд значно і значно молодший свого віку.

Французький посол Жан де Балюз, який зустрічався з ним у Батурині, так описував його:

«Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара (найманий солдат важкої кавалерії в європейських арміях XVI – XVII ст. – В. Ч.), вершник з нього знаменитий».

А ось що писав учасник шведського походу в Україну Густав Адлерфельд, який бачив гетьмана «у віці 64-х літ, середнього зросту» (у 1708 році гетьманові насправді було 69 років), він «дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами».

Правда, інший сучасник, що лишився анонімом, запевняв, що «Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність». Але всі сходяться в одному – Мазепа мав вигляд суворої й водночас інтелігентної людини, у якій міцна будова тіла дисонувала з тонкими, білими, далеко не козацькими руками.

Іван Степанович Мазепа був тоді на вершині свого успіху на чолі козацької України. Восени 1704 року – ще йшла Північна війна – гетьман Іван Мазепа повернувся з чергового

походу до своєї резиденції в Батурині. Повернувся на крилах успіху, адже й останній похід його завершився вдало – як і всі інші – він був полководцем удатним. Правда, він тоді, виконуючи наказ Петра І, арештував свого давнього суперника Палія, поводирия правобережного козацтва, і тепер під булаву Мазепи перейшла більша частина Правобережжя, яку він не спішив і навіть не гадав повертати полякам.

Це був успіх не лише Мазепи, а й усієї Гетьманщини, яка після довгих десятиліть Руїни знову здобула кордони, як у часи Богдана Хмельницького. Ось чому настрої у Мазепи був просто чудовий. Він об'єднав – ну, майже об'єднав – всю Україну. Це добрий початок до остаточного об'єднання розшматованої батьківщини. Козаки і старшина, для якої це був подвиг Мазепи, зустрічали гетьмана просто захоплено – нарешті вони мають верховоду, який не на словах, а на ділі дбає про Україну. І сам гетьман гордився своїм вчинком, його душу наповнювала урочистість – це лише початок боротьби за повне об'єднання України – дасть Бог, воно збудеться, і Україна назавжди стане єдиною, сильною, і ніякі Польщі й Росії не будуть більше завдавати їй лиха-горя.

Він щиро вірив, навіть аж зятято вірив, що бодай колись, а такі часи настануть. Але треба вже сьогодні – ба навіть учора – і завтра-позавтра і завжди все робити, всього себе віддати на вівтар боротьби за Україну, за її волю і кращу долю, щоби вона більше не була чайкою при битій дорозі.

Такою вона йому бачилась і снилась. І в серці болючою скіпкою ятрила і про таку він якось однієї безсонної ночі – а скільки їх у нього таких було! – і вірша склав, порівнявши Україну з чайкою при битій дорозі. І вірша його болючого невдовзі по всій Україні вже як пісню заспівали (його імені, як творця при тій пісні, вже не згадували, бо стала вона народною):

Ой, біда, біда та чайці-небозі,
Що вивела чаєнята при битій дорозі.
Там чумаки йшли, чаєнят знайшли —
Чаєчку зогнали, чаєнят забрали.
А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,
До дороги припадає, чумака благає:
– Ой чумаче, чумаче, ще ж ти молоденький,
Верни мої чаєнята – ще ж вони маленькі!
– Ой не верну, чайко, не верну, небого,
Бо забереш чаєнята, полетиш у поле!
– Не буду летіти, тут буду сидіти;
Буду воли завертати, в пригоді ставати!
– Ой полети, чайко, на зелену пашу,
Бо вже твої чаєнята покидали в кашу!
– Бодай же ви, чумаки, у Крим не сходили,
Як ви мої чаєнята у каші зварили;
Бодай же вам, чумаки, воли похворіли,
Як ви мої чаєнята з кашею поїли;
Бодай же вам, чумаки, воли поздыхали,
Як через вас чаєнята навіки пропали.
– Ой чаєчко наша, неправдонька наша:
З маленькими чаєнятьми добра буде каша!

Через цю пісню у Мотрі й лучилася неначе тривожна розмова з батьком. Якось вона наспівувала пісню (чомусь сумно було на душі, хоч молодість мовби суму й не знає) про чайку-

небогу, яка вивела діток при битій дорозі, а їх чумаки забрали собі на кашу. Батько й почув та враз до дочки:

– Ей, ей, дівко?! Ти де це таку пісню назнала?

Запитав нібито занепокоєно, хоч раніше на пісні, що їх співала дочка, й уваги не звертав – співає, то й хай співає, аби не плакала. А це, бач, насторожився.

– Де ти, питаю, таку пісню назнала?

Мотря, думаючи щось своє, відповіла:

– Іван Степанович, як учора у нас гостював, навчив.

– Мазепа? Еге, він до віршів та пісень голінний. Гетьман, а вірші та пісні наче який бурсак складає – воно йому ото треба? Хоча гарно тямить се діло, – в батьковім голосі почала відчуватися насторога. – Але кого це він має на увазі під чайкою, що вивела діток при битій дорозі?

– Україну нашу, бо вона в нас як неприкаяна.

– Овва! Гляди, не співай її при людях, бо люди різні. Почують недобрі вуха, донесуть декому... Така пісня може тим, що при владі, не сподобатись.

– Кому?

– Та хоча б московитам.

– А мені – дарма.

Василь Леонтійович пильно на дочку дивився.

– Не дурій, дівко. Мазепа у своїй пісні що має на мислі? Що під отечеською рукою московського царя Україні зле?

– Атож. Вона як чайка на роздоріжжі. З одного боку поляки, з другого – татари та турки, з третього – московити. І всі забирають наших чаєнят, щоби каші з них наварити.

– Це Мазепа має на мислі?

– А ви, тату, про це в нього самі запитайте.

– І запитаю. А ти дивись, вумна дуже стала. Воно ото тобі треба? Гляди, дівко. Як дійде до царя, то за такі пісні тобі капость буде. А разом з тобою і мені перепаде. А я ж – генеральний суддя. Мені треба вухо гостро тримати, щоби у халепу московську не вскочити. А наш народ такий, що вмить донесе.

– Як ми самі не донесемо, – раптом сказала Мотря, – то не дійде до царя.

Кочубей якось дивно глянув на дочку, пробурмотів:

– Кажу, гляди!.. Бо й тобі, як тій чайці-небозі може бути зле. Та й мене московити не похвалять за таку пісню. Донесуть стольнику, а він мене той, на цугундер візьме – влада в Україні у них. І Мазепу не похвалять. Він хоч і гетьман, при булаві, але як ми, так і він під царем ходить та під його воєводами.

Тепер вже Мотря з подивом глянула на батька, але нічого не сказала, тільки сумно так, сумно проспівала:

Ой горе тій чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі...

Подвигом Мазепи пишалася й Мотря Кочубеївна. Її вже зачарували і його чоловіча сила, розум ясний і гострий, влада, що її він міцно тримав у руках. Вона була дівчиною освіченою, добре зналася в літературі (недарма ж гетьман в якості дарунків завжди надсилав їй «книжечки»), та й ерудиція і начитаність Мазепи, його любов до книг теж подіяли на неї. До всього ж гетьман був у неї щиро закоханий. Та й гарно він до неї залицявся. І як наслідок, між гетьманом і дівчиною спалахнув роман серйозний, глибокий, щирий...

А якось гетьман передав їй таку цікаву книжечку, що вона до ранку не могла від неї відірватися, читала й сумувала, сумувала й раділа – яка ж бо любов, виявляється, є в інших країнах!

Хоч і трагічна, але ж така захоплива.

«Трістан та Ізольда»⁹ книжечка називалася. Не книжечка, правда, а зшиток саморобний. Іван Степанович про тую любов з німецької для неї переклав, по-своєму скомпонував, зшив аркуші і вийшла книжечка.

Вже й другі півні проспівали перед зорею, ось уже й треті перед світанком почали голос подавати, а вона з очима, повними слізок, читає й читає...

Король Марко з якогось там королівства ненавидів свого племінника, адже бачив, як він кохає королеву, а королева – його.

Та за таку любов король Марко півкоролівства свого віддав би, але не таланило йому на такі почуття, на щастя таке. Король Марко заздрив такій любові, бо сам він з такою пристрасстю нікого в своєму житті не кохав і його так палко ніхто не кохав.

А заздрячи чужій любові, король Марко все робив, аби якщо й не вбити любов – це і королям не під силу, – то бодай закоханих розлучити.

І це заздріснику вдалося.

Закохані зазнали багато лиха і тяжких пригод. І хоч вони загинули, але їхні почуття все одно вистояли, бо вони – сильніші смерті і всіх лих, разом узятих.

Вражений таким почуттям, король Марко змилювався і звелів Трістана та Ізольду поховати в одній капличці. Невдовзі з могили Трістана піднявся незвичайний терновий кущ і, перекинувшись через капличку, вріс у могилу Ізольди. Тричі наказував злий король зрізати той кущ, але кожного разу він з'являвся наступного дня – такий же чудово-незвичайний, як і раніше.

Мотря плакала, читаючи сумну повість про любов двох, які знайшли себе і своє щастя, і раділа водночас, що є така любов, яка навіть смерті не підвладна. І незчулася, як матінка, тінню підкралася до неї і вирвала з її рук зшиток.

– А що ти... читаєш? Це тобі, мабуть, той чародій передав? Щоб сохла за ним? Я думала, це Святе Письмо, а це про... про любов. Про яку любов, дурепо? Немає любові, повір мені, невдячна дщерь. Бо коли б вона була, то я першою її спізнала б. Не бувати тому, що задумав старий чаклун!

Мотря й ойкнути не встигла, як матінка на дрібненькі шматочки порвала-пошматувала зшиток, підбігла до вікна і викинула порване геть.

Закружляли шматочки, кружляли й розлетілися, як війнув вітерець із саду...

– Ось так і з Мазепиними чарами буде! – кричала матінка. – Пошматую їх і за вітром розвію!..

І вже не знала Мотря, кого їй було жалкіше – якихось незнаних Трістана та Ізольду і їхню любов, що тернами поросла, чи себе й свою любов було шкода, що теж заросте тернами...

Незчулась, як у журбі заспівала, душу свою ятрячи:

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає:
Хто з любов'ю не знається,
Той горя не знає...

⁹ «Трістан та Ізольда» – пам'ятка західноєвропейської літератури середніх віків. Походження – кельтське. В основі сюжету – трагічне кохання дружини короля Марка Ізольди до його племінника Трістана. Вперше оброблена французькими поетами у XII столітті. Відомі пізніші англійські, італійські, іспанські, сербські версії. На сюжет роману створено поеми кількох поетів, у тому числі й Лесі Українки – «Ізольда Білорука». Німецькою роман про Трістана та Ізольду переклав у XIII столітті Готфрід Страсбурзький.

Історики й досі міркують над тим, чим могла зачепити гетьмана юна красуня Мотря. Не тільки ж красою. Краса, як кажуть, до вінця. А мабуть, захопила його і своїм характером, хай і норовливим, але ж і благородним. Дівчина була наділена від природи небуденним розумом, вдалася гострою на язик, швидка, як казали, мислями і вчинками, була рішучою і не такою, як всі. Цим своїм характером вона й підкорила гетьмана, який тоді перебував у самотині, з якої, здавалося, вже не було – враховуючи його вік – виходу. А тут така дівчина, таке кохання! І хай він був досвідченим в амурних походеньках, але Мотрю сприйняв вище за чергові походеньки. Він не встояв перед цією незвичайною дівчиною, як не встояла й вона перед його чаром.

Недарма ж французький посол Бонак писав в одному зі своїх листів: «Як я чув, гетьман Мазепа, крім інших своїх чеснот, приваблює до себе легко своїм чаром жінок, як захоче того».

Ось тільки ненька рідненька пані Кочубеїха і чути про любов не бажала. Ні, ні, про листа французького посла месє Бонака, що гетьман Мазепа володіє чаром, Кочубеїха нічого не чула. Але це не мало якогось особливого значення, адже вона ще раніше француза відала, хто такий Мазепа насправді.

– Того й при булаві, що чарівник, – бубоніла, як заходила мова про гетьмана. – І гетьманство він чаром узяв, наславши на старшину затемнення, – от вони, засліплені буцімто його подвигами, і вручили йому булаву. Тоді ж як гетьманом мав стати мій Василь. Дак лиходій той перехопив у нього булаву.

У цьому був особисто переконаний і сам Кочубей – він мав стати гетьманом... Він, Кочубей Василь Леонтійович! І йому мають належати символи гетьманської влади – клейноди: булава, бунчук, прапор і печатка. Ось так – так, а не інак.

Ну, за булавою діло не стане. Мазепину забере, вона для всіх, хто гетьманами стає, зроблена. А печатку... Печатку може й виготовити, умільців у нас вистачає. Із срібла хіба ж таку викарбують, з козаком посередині, в гостроверхій шапці, з рушницею – от ти вже й гетьман.

Матиме він військового суддю та писаря, обозного, осавула, перначого, хорунжого, бунчужного, булавничого – він вже давно прикинув про себе, кого на ці посади вибере, як гетьманом стане, – своїх людей... Полки очолять полковники – їх теж вибере, сотні – сотники, і поведе він військо, як ото про Дорошенка співається, хорошенько...

Гм, а чом би й ні?

Задумавшись, уявив себе гетьманом – а він завжди уявляв себе гетьманом і вже звик, що бодай у думках, а – гетьман, тож, уявивши себе на чолі Війська Запорозького, замуликав:

– Попереду Дорошенко... Дорошенко... Веде своє Військо Запорозьке хорошенько... А позаду Сагайдачний...

– Ей, ей, ти чого це розспівався? – стрепенувшись, шулікою налетіла – як завжди налітала на чоловіка, пані Кочубеїха.

– Та що ж мені вже заспівати зась?

– Який Дорошенко попереду війська? – голос у жони зробився аж надто високим. – Який, питаю, в дідька Дорошенко? Та ще й Сагайдачний... Чого це вони попереду?!

– А хто? – розгубився пан Кочубей. – Ма-мазепи?

– Ти попереду! Ти! – вже чи не кричала жона. – Ти генеральний суддя, то й маєш бути попереду, а не якийсь там... не якийсь там Дорошенко чи Мазепа. Ти суддя, а я – суддиха, от і маємо вдвох владарювати на Гетьманщині.

– Ти як завжди маєш рацію, моє золотце, – погодився чоловік із жоною, який погоджувався все життя, бо не погодишся, тобі ж і гірше буде – цур йому та пек йому!

Але щось вже не співалося. Мабуть, тому, що попереду все ж таки був Мазепа. Допоки? Пора, пора вже за неї братися, як слід... За булаву. За ту булаву, що Мазепа чи не з рук у нього вирвав. Казали (про це є свідчення й історика Оглоблина), що був такий мальований портрет

Василя Кочубея з написом: «Гетьман Василь Кочубей». Мо', й справді Кочубей ледь було не став гетьманом України?

– Так воно й є, – не затихає Кочубеїха. – Спершу в нас булаву перехопив, а це ось уже дочку серед ночі викрав, дочер' нашу безневинную... Але ми, Кочубеї, своє ще візьмемо. І дочку ним викрадену повернемо, і гетьманство теж у чародія відберемо.

І все підганяла Кочубея:

– Вели, щоби ще гучніше калатали у дзвона!

– Дак куди вже гучніше, як і так від того калатання у вухах позакладало.

– Хай калатають! Щоби і в нього, чародія, нарешті позакладало!

У Батурині, дізнавшись тієї ночі по причину бовкання дзвону на дзвіниці Кочубеївської церкви, народ таки й справді похвилювався: як?

Навіть аж обурювався: як??? Гетьман закохався? Як ніби він не мав права закохуватися. Та й любов не від диявола приходить до людини, від Бога!

– Закохався!

– У шістдесят п'ять?

У шістдесят п'ять???

Хоча можна сказати й по-іншому: гетьману було (як він закохався в Мотрю Кочубеївну) всього лише шістдесят п'ять – це з якої дзвіниці подивитися, а тоді вже в дзвона бевкати. Мовляв, що ж ви хочете, як йому було всього лише шістдесят п'ять, а поет сказав, що любові будь-який вік підвладний. У цьому і наше щастя.

Як дожив я до віку Мазепи (коли він закохався у Мотрю, себто до шістдесяти п'яти літ) і жив далі, і в сімдесят теж закохався, адже був усе ще молодим.

Тоді ж і написав я вірша на цю тему. І тоді ж переконався: люблять (і закохуються) і в шістдесят п'ять, і в сімдесят, і...

І – так далі.

І пригадалося мені – дозвольте вдатися до особистого інтиму: коли мені було стільки ж віку – шістдесят п'ять, а потім і сімдесят, я...

Я закохався. Благополучно. А закохавшись, написав вірша, що його пропоную оце читачам.

Любов на ять

На ять – це означає, за словником, найвищу якість.

Немає молодості у п'ятдесят,
Але і старості немає в сімдесят.
Хоч як тут не крути —
Така вже філософія моя.
Є ти і світ,
Якому кажеш ти:
– Привіт!
Це я.
Прийшов до тебе з небуття,
Спізнати, що воно таке – життя
У світі білому на кульці з іменем Земля.
І хай мені не п'ятдесят,
Мені всього лиш сімдесят,

Але в душі, як і раніше
(І це мені видніше),
Як і раніше,
як і раніше —
двадцять п'ять.
Навколо білий світ
Буя,
Якому кажеш ти —
Привіт,
Це я.
Прийшов не просто жити
Прийшов, щоб дівчину,
щоб дівчину іще,
іще любити.
Мені в душі всього,
всього лиш двадцять п'ять.
І я люблю, як і раніш,
як і раніше,
Як і раніш, люблю на ять.

Р. S. Ось так, товариші,
Добродії, брати
(І ти, мій друже, й ти)
Любов завжди
на ять,
Коли — не в паспорті,
коли в душі
Твоїй,
в душі твоїй всього лиш,
всього лиш
двадцять п'ять.

Ось тоді і в шістдесят п'ять, і в сімдесят з чимось (але за умови, що в душі двадцять п'ять) прийде остання Любов, остання, але перша (перша!) справжня.

І хай тоді називають ловеласом чи козацьким донжуаном, хай!..

Р. S. А я — гуляка бездіяльний.

Інші — це, даруйте тавтологію, між іншим, — таким «званням» — ловелас, донжуан і т. д., і т. п. у тому самому дусі, — ще й гордяться.

І тоді такі «інші» гордилися своїм статусом. І тепер подібна гордота високо голову тримає — заздрить, мовляв!

Є таке російське слово — «повеса». Українською це — гульвіса, гультяй, гультипака тощо, а ще — джигун, зальотник, ловелас...

Але що з того, що — ловелас. Що з того, як Олександр Пушкін, приміром, сам себе таким привселюдно визнавав. І навіть аж гордився цим.

А я, повеса вечно праздный,
Потомок негров безобразный,
Взращенный в дикой простоте.

Любви не ведая страданий,
Я нравлюсь юной красоте
Бесстыдным бешенством желаний...

Та й хто буде проти (маються на увазі справжні чоловіки) бодай трохи в юності побути (якщо виявляться для цього відповідні, гм-гм, дані), ловеласом чи донжуаном?!

Життя ж бо, панове-добродії і товариші теж, одне-однісіньке. А любов – це такий солодкий гріх, що...

Щоби потім не довелося каятись, що святим та прісним прожив і жодного разу не согрів.

Частина друга

...і будуть страчені «отсеченієм глав їхніх змійних» Борщагівка, що на річці Росі, 14 липня 1708 року

*Невесело на світі жити,
Коли нема кого любить.*

Т.Шевченко

...Той дзвін, – а яка ж тоді була чудова, просто-таки, як уже мовилося в першій частині, чарівна ніч, ніч місяця травня числа 25-го, року 1704-го, не ніч, а диво якесь місячно-золотисте, – набат той гетьман Мазепа почув одним з перших у столиці Гетьманщини.

У Батурині Іван Степанович здебільшого жив не в своїй офіційній резиденції, в палаці, що іноді звався «панським будинком», а в маєтку Гончарівці – деє два кілометри південніше міста. Маєток був чималим, його будували – тут вже гетьман постарався – знай наших! – італійські архітектори. Вони й спорудили йому палац в стилі західного бароко, де можна було з шиком приймати старшину; звели й допоміжні муровані адміністративні та житлові будинки, а також домову церкву. В Гончарівцях була розміщена знаменита бібліотека Мазепи та колекція західноєвропейського живопису, знавцем якого гетьман був відмінним. Палац стояв на високому, метрів з десять, березі річки Сейм¹⁰, звідки відкривалися мальовничі далі аж на Засем'я, де старшинські хутори, села. В Гончарівцях була збудована дерев'яна церквися та дерев'яні стіни з бастіонами і земляним валом із ровом шириною чи не до десяти метрів, що огорожували територію «власного саду». А це майже 9 гектарів, молодий і вже квітучий сад, в якому так любив бувати гетьман.

Закінчуючись, сад непомітно переходив у чималий парк з дібровою, що тягнувся ще на 40 гектарів!

Сусідом Мазепи був пов'язаний до «романтичної історії» з Мотрею Кочубеївною генеральний суддя, друг-приятель гетьмана, товариш його мовби ж вірний (принаймні таке складалося враження збоку). Гетьман віддав йому будівлю генерального суду, що була вимурувана ще при Многогрішному. Кочубей перетворив її в свою резиденцію і поселився там із родиною. (О. Пушкін у своїй знаменитій поемі чомусь поселив Кочубеїв у Полтаві.) Від будинку починався парк Кочубея, теж чималий і розкішний. Затишна дубова алея вела в глибину парку, туди, де він з'єднувався з парком Мазепи.

З обійстя Кочубеїв і нісся тієї чарівної місячної ночі набат...

Тоді ще ніхто не знав, що саме тієї диво-ночі, почався тернистий шлях Мотрі Кочубеївни, який згодом стане її хресним шляхом на Голгофу. І треба було пройти це випробування долі і нести свій хрест – терпеливо зносячи страждання, а подекуди й глум – дівча у діда закохалося! Де це бачено, де це чувано!

І шлях той Мотря, а вона ж була тоді ще просто Мотрононькою, сама вибрала. Але хіба вона знала, до чого приведе її кохання, що для неї було святим і непорочним.

«Складні взаємини в Івана Мазепи (не тільки у державних, а й в особистих стосунках) склалися з Василем Кочубеєм, генеральним суддею».

¹⁰ Сейм – ліва притока Десни (басейн Дніпра). За часів Київської Русі мала назву Семь, адже витікала з семи окремих джерел.

Так чи не делікатно, дещо обтічно пишуть історики про ті «складні відносини», що закінчилися для генерального судді плахою, на яку він покладає свою сиву голову.

«Мотря Кочубеївна народилася у 1688 році і, коли їй виповнилося 16 років, почала небайдуже ставитись до Івана Мазепи (йому було 65 років)» – так починається не одне дослідження тернистої долі дочки генерального судді і першої красуні Батурина.

«Мотря щиро і палко покохала Мазепу, як тільки може кохати вперше молода дівчина – до повного засліплення розуму, не хотіла чути про жодні обмеження своєї любові, не хотіла чути про жодні компроміси. Вона поставила на вівтар уся себе: розірвала стосунки з батьками й навіть пішла на ганьбу, залишивши рідний дім задля гетьманських покоїв...» (В. Ракшанов).

«Любов Мотрі Кочубеївни й Івана Мазепи – це та любов, що не знає ні старості, ні інших меж, любов молодій дівчині, яка покохала до безтями, до повного засліплення розуму пристрастю» (В. Різниченко).

Бо покохала дівчина Мазепу «не за гроші та багатства – вона була дочкою одного з найзаможніших людей в Україні, не за почесні або прагнення стати гетьманшею – вона полюбила чистою, як вранішня роса, душею».

Історик Ф. Уманець пише: «Чи була вона очарована розумом Мазепи, чи грандіозністю його планів, чи просто тут виявилась зайвий раз демонічна здатність Мазепи подобатись жінкам, – одне можна сказати, що тут не могло мати місце ні розсуд, ні честолюб'є...»

«Любов Мотрі та Івана Мазепи була чиста, мов джерельна вода, як до нічної втечі, так і після. Ф. Уманець наголошує, що коли б щось було, то Кочубей так і заявив би на Мазепу на допиті, щоб ще більше скомпрометувати його. Відомо також, що після їхнього роману Мазепа та Кочубей часто бачилися, бували в гостях один в одного. Читаючи листи Івана Мазепи, можна впевнитися, що відомої межі вони не переступали» (В. Ракшанов).

У поемі Байрона Мазепа, згадуючи свою молодість, палко і гордо вигукує: «Я досить був вродливий тоді. Тепер за сімдесят роки пішли – чи мені боятись слів? Небагато мужів і юнців – васалів, лицарів – зі мною тоді могли посперечатися красою».

І все урвалося...

Не могло не урватися.

Бо далі, як у пісні:

Ой у полі вітер віє,
А жито половіє,
А козак дівчину
Та й вірненько любить,
А зайнять не посміє...

Чому? Та тому:

Ой тим її не займає,
А що сватати має.
Ой тим же він,
Ой та не горнеться,
А що слави боїться...

Гетьман покохав юну Мотрю, вона вже тоді стала для нього щастям, але – недосяжним. Почуття до дочки свого товариша довгий час тримав при собі. Кочубей, аби зайвий раз помилуватися їхньою донькою, став частіше відвідувати – щоб любити її очима. Але намагався нічим не видати себе. Ще нашкодить дівчині. Та коли дізнався, що й Мотря ним захоплена,

вирішив відкритися дівчині. Він їй відкрився, у відповідь – вона йому відкрилась, і обоє як над світом Божим злетіли – на крилах кохання.

В етнографічних матеріалах та в інших відповідних збірниках, словниках тощо можна вчитати (дозвольте нагадати, бо обряд цей вже нині забувається), що кумівство – один з видів духовної спорідненості, звичай обрання народженій дитині «других батьків» – її опікунів та покровителів. За принципом: одна пара батьків (рідних) добре, а друга (обрана) ще краще. А там де краще, шкоди ніколи не буде.

Це сьогодні кумівство якимось поволи забувається, виходить з ужитку, а колись... А сотні років тому – це було щось. Чи навіть ще й більше. Корені кумівства сягають часів первісно-общинного ладу, коли роль батька не була ще вирішальною і рідний брат матері брав на себе обов'язки захисту і виховання дитини своєї сестри. Пізніше християнська церква виробила обряд хрещення дитини, себто прилучення її до віри за допомогою кумів, або хрещених батьків. Хрещення відбувалося в церкві урочисто, хоча інколи з тих чи тих причин і в батьківській хаті. (Автора цих рядків, коли йому вже виповнилося шість років, теж хрестили вдома, в хаті батька-матері у тисячу дев'яност сорок другому році – раніше, «за совітів», це заборонялося робити – антирелігійна боротьба. А коли село окупували німецькі війська, в селі з'явився священик і тихенько, пізно увечері за завішеними вікнами, щоб не дізналися окупанти, хрестив дітей, часто вже й переростків – так було охрещено й мене, за щільно завішеними вікнами. Після хрещення відбувся традиційний обід, в нашому випадку вечеря, в якій взяли участь запрошені на хрестини, але вечеряли – з оковитою, звісно, – тихо, без шуму-галасу, аби поліцаї, які вже тоді владарювали в селі, нічого не запідозрили.)

Після цього акту рідні та обрані батьки називали одне одного кумом, кумою, а по відношенню до дитини (хрещеника) вживалися церковні терміни – хрещений батько і хрещена мати.

Зазвичай кумів буває одна пара, хоча трапляється, що й кілька – це не забороняється. Але головними тоді вважаються перші (старші куми), а інші – молодшими.

Осіб, які брали участь в обряді та обіді на честь хресника (хрещениці) називали прикумами. У куми запрошували різних людей – від близьких родичів до далеких, а також сусідів чи приятелів – за відсутності родичів. Відмовлятися, коли до когось приходили з хлібом-сіллю запрошувати (кликати) в куми, не прийнято було.

Між рідними й обраними батьками встановлювалися особливо дружні стосунки. А коли в родині не було когось з рідних батьків, хрещені батьки заміняли рідних, виховували хрещеників, брали на себе не тільки моральні, а й матеріальні обов'язки. Тож хресники, які ставали дорослими, повинні були виявляти всілякі знаки поваги та вдячності хрещеним батькам – відвідувати їх на свята, надавати при потребі допомогу тощо. Саме хрещеним вручали на весіллі перші скибки весільного короваю. Нині, де зберігається цей звичай, хрещені батьки беруть участь в реєстрації новонароджених, обрядовий староста звертається до кумів із закликом не шкодувати сил, з честю виконувати високу місію помічників батьків. Кумам пов'язують кольорові стрічку, рушники та, як символ надії на сумлінне виконання своїх обов'язків, вручають їм квіти, хрещеники і хрещениці звертаються до названих батьків «хрещений» та «хрещена»...

Про те, щоб хрещений, названий батько міг згодом одружитися з хрещеницею, як вона виросте до повноліття, і мови не могло бути. Це був не просто нонсенс, це був аморальний вчинок. Такий же, як любовні зв'язки та шлюб між братами й сестрами, чи інцест між матір'ю та сином, між батьком та дочкою... Це категорично засуджувала Церква!

Про це гетьман Мазепа, захопившись своєю хрещеницею, як вона досягла повноліття, добре знав. У відчаї, що не може відступитися від свого кохання, з останніх сил сподівався, що церква це йому дозволить – гетьман же, не рядовий, а такому можна і виняток зробити, дозволити йому, хрещеному (названому) батькові і шлюб з хрещеницею, своєю названою дочкою...

Для Кочубеїв, як він і чекав, його сватання стало шоком, од якого вони в першу мить і отямитись не могли. Та чи він при своєму розумові, цей гетьман, чи без царя в голові?

Чи блекоти на старості об'ївся, дурману нанюхався та й здурів старий, уявивши себе ще молодиком? Та чи мало молодих його віку, а він... До дівчати сватається. Чаром своїм звабив, головоньку їй замакітрив, бо й вона здуріла. Про любов до старого діда заспівала. Та яке оженіння? Яка з них пара? Люди он кажуть: старий не надовго жениться. Та й Мотря за таким дідом швидко вдовою стане. Чи для цього вони свою улюбленицю ростили, щоб донечка, перша красуня в Батурині, за старого пішла? Та він же їй і справді у діди годиться – що люди скажуть?

Любов Федорівна, після того сватання отямившись – як вона казала, оклигавши, – на дочку накинулась: це ти йому щось наобіцяла, що старий, втративши глузд, посватався?...

– Я кохаю Івана Степановича і хочу стати його жоною, – заявила – о боги! – раптом дочка.

Матір після такої заяви дочки довелося чи не водою відливати.

Але – оговталась. Руки до небес здійняла, голос мала гучний, тож які громи та блискавки заgrimіли-заблискали над бідною дівчиною.

– Старий дідуган попросив руки моєї дочки, – кричала. – Збожеволів Мазепа! А я вже думала: чого це він до нас у гості зачастив. Чи не щодня в нас вигулькував, та все мудрі бесіди заводив! Вірші читав, пісні співав. А він... Мотрю з ума-розуму зводив, старий гріховодник. Не нагулявся досі. Та в його віці вже треба думати про зустріч з Господом у царстві його небесному, а він... До дівчати шістнадцяти літ сватається! Чи два віки збирається жити? І Мотрю чарами своїми збаламутив – щоби йому добра не було! Ласолюб клятий! Мало йому жінок, так він... до дитини свої масні ручища простягає, очі свої безсоромні на дитину витріщає... Ще й про якусь любов пасталакають – робити їм нічого, от язиками й мелють. Про кохання, якого й у світі білому немає, ніц! Бо коли б якесь там кохання було, то я перша б закохалася. А так...

Але вчасно, мабуть, спохопилася.

– Що це я той... розпатякалась тут з вами... Кохання, може, й немає, але я свого Васю хіба ж так кохаю! Та мені не осьмнадцять, щоби співати «козаче-соболі, візьми мене з собою». Відспівала своє. Та й не якась там... вертихвістка, щоби горло дерти, а суддиха генеральна. І я не дозволю, щоб діди до моєї дочки приставали. Я сама виберу Мотрі того, кого їй нада любить!..

І гетьману було рішуче відмовлено.

Василь Леонтійович тільки кречав та чухався (в домі – так було заведено, – усім відала і все рішала жінка), а Кочубеїха метала громи і блискавки – лише за те, що старий шкарбун посмів посвататися до її дочки.

Загледівши, що дочка на своєму затялася – материн, материн у доні характер! – руки в боки і зненацька заспівала – єхидненько так, насмішкувато-в'їдливо:

Ой під вишнею,
Під черешнею
Стояв старий з молодію,
Як із ягодою.

– Слухай, слухай! – кричала до дочки. – Не верни свого гарненького личка. Як вийдеш за старого шкарбуна, це про тебе буде пісня.

І просилася,
І молилася:
«Пусти мене, старий діду,
На вулицю погулять!..»

«Ой і сам не піду,
І тебе не пущу,
Бо ти мене, старенького,
Та й покинеш на біду...»

І пішла Кочубеїха, пішла в танок (хоч і розповніла вже, але ще так плавно танцює), пішла закаблукам волю давати, а пристукуючи, й далі виспівувала, добиваючи своєю піснею дочку:

«Ой ти старий дідуга,
Ізгнувся, як дуга,
А я молоденька,
Гуляти раденька...»

– Цитьте, мамо! – кричала з плачем дочка, але мати як найнялася – кружляла в якомусь химерному танці й виспівувала:

«Ой ізгиньте, пропадіте
Всі старії кості,
Не сушіте, не крушіте
Моєї молодості!
Ти в запічку “ка-хи, ка-хи”,
Я з молодим “хі-хі, хі-хі”,
Ой ти все спиш, а я плачу,
Тільки літа марно трачу!...»

– Га? – кричала мати захекавшись. – Слухай-слухай, доню, чи гарна моя пісенька. Ось що чекає молоденьких та дурненьких, які за стариганів заміж пруться!..

– Можете, мамо, хоч і всі пісні переспівати, а я кохала Івана Степановича і буду кохати, і ніхто мого кохання не здолає!

І Мотря однієї ночі втекла з дому.

Навіть не зодягнулася, так квапилася. Поверх ляної сорочечки, у якій зазвичай спала, накинула материн шовковий шушун – матінка в ньому на свята ходила до церкви, – голову прикрасила барвистою стрічкою – не молодиця ж, дівчина, а стрічка для дівчини – це все, – сунула ноги в черевички, відкрила вікно і якусь мить сторожко прислухалася. Слава богу, тихо, аж німо, дім уже був зачинений і всі в ньому спали, навіть сторожа. Перехрестилася – серце ось-ось із грудей вискочить, подумала: ой що ж вона затіяла? – і як шугнула через вікно в сад. Помагай мені, доле. До коханого йду, а кохання – це ж доля. Там, що буде, те й буде. Хай хоч і каміння з неба падає, хай хоч і небеса розверзнуться, а вона від кохання свого не відступиться. За своє щастя треба боротися. А більше копи лиха не буде.

Дізнавшись про втечу дочки, Любов Федорівна на якусь мить втратила мову, а, отямившись, накинулася на чоловіка.

– Чого стоїш та, як сова, очима блимаєш? Рятуй дочку, доки не пізно.

– Та ж чи маю за нею бігти?

– Не наздоженеш, вона молода і прудконога. Вели у дзвін бити й калатати, як то калатають на сполох. На гвалт! Аби всякий у Батурині бачив, яке бідство гетьман з нами чинить. Причарував дочку нашу, вона, глудз стративши, і гайнула до нього лошицею.

– Таку гарну ніченьку бовканням зіпсували, – тільки й мовить згодом юна Кочубеївна.

Мотря всього чекала, бо знала матір, як вельми рішучу й затяту, остерігалась матиного гніву, прокльонів, тільки не того, що вона вчинила – дзвоном все місто підняла, наче її, Мотрю, і справді Мазепа серед ночі викрав.

А Мазепа вже біг їй назустріч, біг, не вірячи щастю своєму, біг їй назустріч, руки до неї простягнувши, і таким він їй тоді молодим видався, таким молодим!..

Упала в його обійми й зомліла...

І в золотому сьайві місяця уповні вона йому видалась чарівною жар-птицею. А може, вона й була такою – жінки, як один казав, на все здатні.

І Мазепа зненацька відчув себе таким молодим, яким вже й не пам'ятав, коли востаннє був...

І поніс її на руках до панського дому, до палацу свого, і волів, аби шлях той під місяцем з такою ношею на руках ніколи-ніколи не кінчався.

І тут зненацька, і тут раптом, як грім з неба, – у Батурині забевкав дзвін.

Ясного неба в душі Мазепи з тієї миті ні вдень, ні вночі вже більше не буде.

Копав, копав криниченьку
Неділеньку-дві...
Любив козак дівчиноньку
Людам – не собі!

Чи хтось десь заспівав, чи то душа його так озвалася.

Ой жаль, жаль
Мені буде —
Візьмуть її люди!
Моя не буде!
Ой жаль, жаль!..

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.